

ARBEITSEINSATZ

WERK IN ORDE
RONSELEN ZONDER SYSTEEM
CHAOS IS TROEF
KOPPELBAAS SAUCKEL
SLAVEN UIT OOST-EUROPA
HEREN EN KNECHTEN
ALLEDAG IN DUITSLAND

65

Het voeren van een moderne oorlog vereist niet slechts goed getrainde en doelmatig bewapende strijdkrachten, maar ook — en naarmate de oorlog langer duurt, wordt dat steeds belangrijker — een produktie-apparaat dat in staat is bewapening en uitrusting op peil te houden. Binnen dat apparaat is de factor arbeid van primair belang: over hoeveel grondstoffen en hulpbronnen een land ook beschikt, zonder voldoende arbeidskrachten is het onmogelijk de noodzakelijke eindprodukten te fabriceren.

In Duitsland was de binnenlandse arbeidsreserve in 1939 al zo goed als uitgeput: de *Wehrmacht* slokte miljoenen mannen op, werkloosheid bestond niet meer en vrouwenarbeid werd strijdig geacht met de nationaal-socialistische ideologie: de vrouw hoorde in het gezin.

Hoewel de *Blitzkrieg*-gedachte meebracht dat men zich weinig zorgen maakte over een tekort aan arbeidskracht — immers, zo dacht men, voor de gevolgen daarvan merkbaar zouden worden, zou de oorlog al gewonnen zijn — begon men toch al in de herfst van 1939 met het ronselen van Poolse arbeiders. Ook na de veldtocht in het westen werden — naast de tewerkstelling van krijgsgevangenen — in korte tijd vele tienduizenden arbeiders uit de bezette gebieden naar Duitsland overgebracht. Daarbij beperkte men zich in de eerste periode zo goed als geheel tot werklozen, die op basis van 'vrijwilligheid' (zij het met een flinke stok achter de deur) tewerkgesteld werden.

Al snel ging men echter ook in het westen over tot een systeem van gedwongen tewerkstelling. Deze *Arbeits-einsatz* nam in de latere jaren ontzagwekkende afmetingen aan. Miljoenen arbeiders uit alle bezette gebieden moesten meehelpen de Duitse oorlogsproduktie op peil te houden. Steeds weer werden nieuwe acties ont-ketend om nog meer arbeidskrachten naar Duitsland te slepen.

Toch was hun nut voor de Duitse oorlogvoering veel minder groot dan mogelijk geweest zou zijn. De chaotische toestanden bij de organisatie van de *Arbeitseinsatz*, de wirwar van bevoegdheden en de botsingen van verschillende belangen bij de onderscheidene Duitse instanties, de *Untermensch*-theorieën volgens welke systematische uitroeiing belangrijker was dan optimale benutting van arbeidskracht, de mensonwaardige behandeling van de grote meerderheid ook van de arbeiders uit de westelijke landen — al deze factoren waren strijdig met de economische — en dus ook de militaire — belangen van het Derde Rijk. De nazi's, die in de jaren dertig in staat waren geweest tot een zeer doeltreffende organisatie van de arbeid, faalden in dat opzicht in de oorlogsjaren in hoge mate.

A.H.P.

ARBEID EN NAZI-POLITIEK

WERK IN ORDE

DRS. H. H. VLEESENBEEK

Geen enkele dictatoriale machthebber kan toestaan dat het economische proces zich voltrekt buiten zijn controle om. Het handhaven van de absolute macht vereist een totale onderwerping van het economische leven aan het gezag van de regering.

Een zeer belangrijk aspect hiervan is de beheersing van de factor arbeid. Deze vormde dan ook een essentieel onderdeel van de economische en sociale politiek van de nazi's in het vooroorlogse Duitsland.

In eerste instantie was deze politiek erop gericht de pas verworven machtspositie van de nationaal-socialisten te bestendigen en te verstevigen. De enorme werkloosheid in Duitsland betekende een bedreiging voor elke regering,

Op 2 mei 1933, één dag na de traditionele 1 mei-viering, bezetten SA en SS in geheel Duitsland de kantoren van de socialistische vakverenigingen. Deze foto is genomen in de Duitse hoofdstad.

ongeacht de politieke kleur en samenstelling. Voor Hitler en de zijnen kwam daar nog bij dat er van de kant van de vakbeweging — die in politiek opzicht het nationaal-socialisme veelal vijandig gezind was — oppositie kon worden verwacht. Om te beginnen moest dus de werkloosheid opgeheven worden en de vakbeweging aan banden worden gelegd. De vraag was hoe. Al vóór 1933 had Hitler de stroming binnen zijn partij die positief tegenover de vakbewe-

ging stond, uitgeschakeld. Op 8 december 1932 werd de leider van deze groepering, Gregor Strasser, gedwongen zijn partijfuncties neer te leggen.

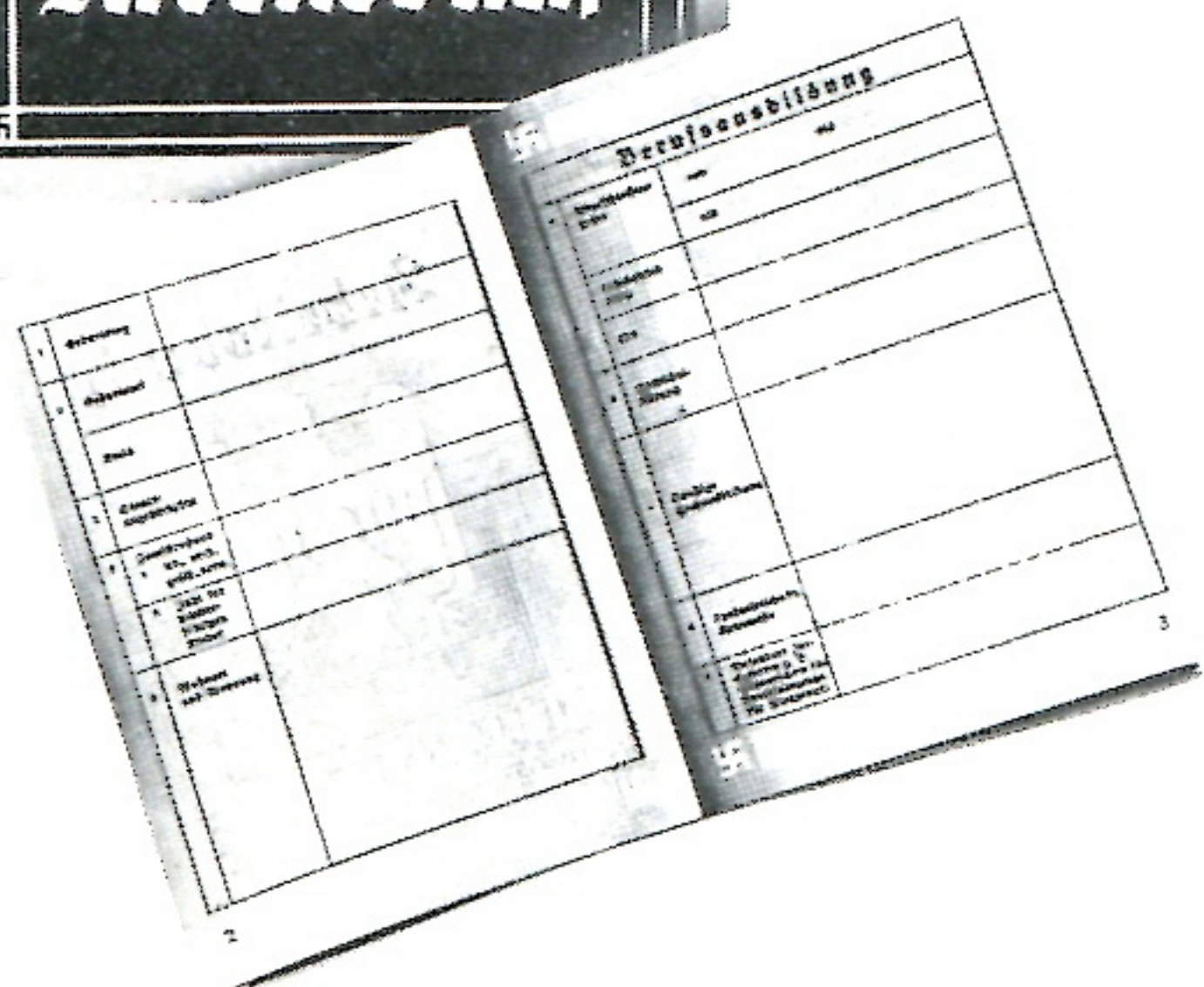
Het viel Hitler niet moeilijk de vakbeweging van haar macht te beroven. Hij kon wettelijke maatregelen nemen om de positie van de vakverenigingen te ondermijnen. Hij kon leunen op de sympathie van het witte-boorden-proletariaat, dat zeer gevoelig was voor de anti-marxistische opvattingen der nazi's. Hij kon gebruik maken van het feit dat de vakbeweging innerlijk verzwakt was door de politieke en economische crises tijdens de Republiek van Weimar.

Wat Hitler kon doen, heeft hij gedaan. In de

maanden maart en april van het jaar 1933 werd als ouverture een politiek van intimidatie gevoerd. Regelmatig werden vakverenigingskantoren overvallen en bezet. Vakverenigingsbestuurders werden afgeranseld en gearresteerd. Om het juiste psychologische klimaat te scheppen voor de definitieve vernietiging van de vakbeweging liet Hitler op 10 april 1933 een wet aannemen, waarbij 1 mei tot *Tag der nationalen Arbeit* werd verheven. Deze propagandastunt vond een enthousiast onthaal. De dag zelf werd een nationale manifestatie.

Op 2 mei, 's ochtends 10 uur precies, werden de kantoren van de socialistische vakverenigingen door de SA en de SS bezet. De leiders werden gearresteerd, het vermogen van de vakverenigingen geconfisqueerd. Van de kant van de arbeiders werd geen verzet geboden. De christelijke en liberale vakverenigingen zagen in dat verzet nutteloos was. Zij onderwierpen zich 'vrijwillig' aan de eisen der nazi's.

In een autoritair geregeerd land als nazi-Duitsland waren de mogelijkheden om de werkloosheid te bestrijden veel groter dan in het democratische Westen. Het instellen van een *Reichsarbeitsdienst* bijvoorbeeld, waarin mannen tussen 18 en 25 jaar gedurende een periode van zes maanden een soort arbeidsdienst vervulden — aanvankelijk vrijwillig, al spoedig verplicht — zou in een democratisch geregeerd land ondenkbaar zijn. Onder normale omstandigheden behoort het in een democratische staat al evenmin tot de mogelijkheden om via wettelijke voorschriften dwingend in te grijpen. Naast deze kunstgrepen hanteerden de nazi's het wapen van de politiek der openbare werken, waarmee uitbreiding werd gegeven aan de werkgelegenheid. Overbekend is de aanleg van de grote Duitse autowegen. Bovendien drong de regering er bij de ondernemers op aan meer arbeiders in plaats van machines te gebruiken, ongeacht de nadelige gevolgen hiervan voor het mechaniseren en moderniseren van het Duitse productieapparaat. Verkorting van de arbeidsduur bood ook enig soelaas. Sluitstuk van deze

Ullstein

Links: om de arbeiders te kunnen controleren en loonopdrijving door de schaarste aan werkkrachten tegen te gaan, werd in februari 1935 het 'Arbeitsbuch' ingevoerd, waarin gaan en staan van de werknemer werden opgetekend.

maatregelen 'ad hoc' was het verwijderen van vrouwen uit (industriële) arbeidsplaatsen. Gewapend met hun 'Kinder-, Kirche- und Küche'-ideologie, poogden de nationaal-socialisten de gehuwde vrouwen thuis te houden. De plaats van de vrouw was in het gezin, niet in de fabriek. Daarmee hoopten de nazi's tevens de productie van 'Edelgermanen' op te voeren. Het resultaat van deze werkloosheidsbestrijding was bevredigend. Al in 1936 zag de re-

Boven: propaganda-affiche van het 'Deutsche Arbeitsfront', dat in mei 1933 werd gesticht en waarin zowel werkgevers als werknemers waren opgenomen. Het front had vooral tot doel de klassesrijd te elimineren.

gering zich genoodzaakt haar politiek op een aantal punten te herzien, omdat op sommige plaatsen zelfs arbeidstekorten gingen ontstaan. Het korte-termijn-doel — de machtspositie van de nationaal-socialistische regering verzekeren — was bereikt. De werkloosheid was sterk teruggedrongen; de vakbeweging de mond gesnoerd. Men kon op langere termijn gaan denken. Een van de voornaamste doelstellingen op

langere termijn die de nazi's met hun economische en sociale politiek nastreefden, was het tot stand brengen van een autarkische economie, een volkshuishouding die onafhankelijk van het buitenland zou kunnen draaien. Vooral vanaf 1936 trad dit streven duidelijk op de voorgrond. Het zogenaamde vierjarenplan, onder leiding van Hermann Goering, dat toen van start ging, was hierop afgestemd.

De pogingen om de Duitse economie autarkisch te maken, hadden tevens consequenties voor de wijze waarop de factor arbeid zou moeten worden beheerst. Zowel de individuele werknemers als hun verenigingen dienden een plaats te krijgen in een strak organisatieschema. De leiding van de nationaal-socialistische par-

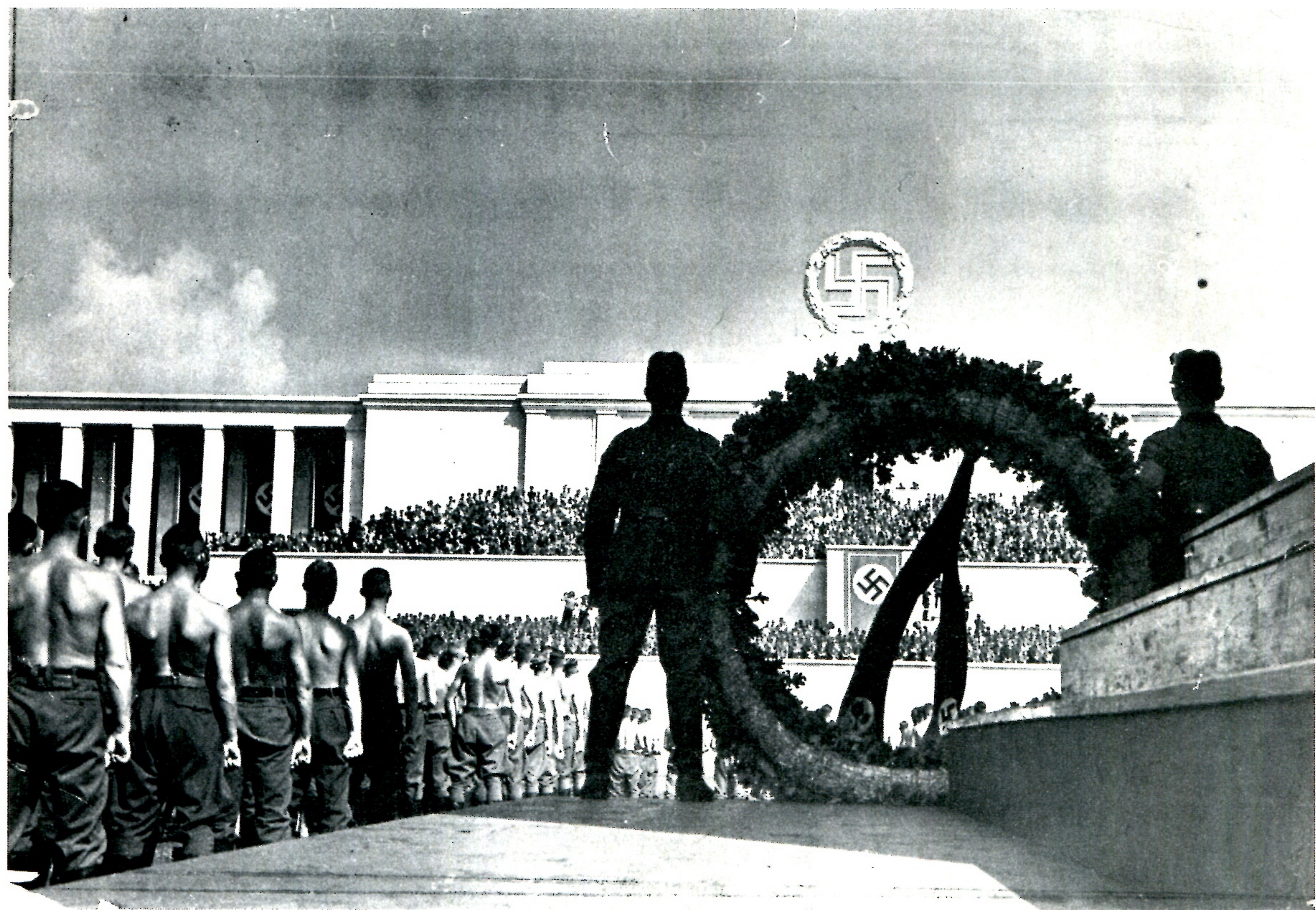
nog resterende vrijheid werd hem in principe in juni 1938 ontnomen. Toen werd de *Dienstverpflichtungsverordnung* van kracht. Hierbij werd bepaald dat zo nodig elke inwoner van het *Reich* verplicht was werk te accepteren op welke plaats in het Derde Rijk dan ook. Bovendien moest men elke vorm van herscholing, noodzakelijk geacht door het arbeidsbureau, aanvaarden.

Naast deze bepalingen, de individuele werknemer betreffend, werd een organisatorisch bouwwerk opgetrokken, dat tot doel had op bedrijfs-, bedrijfstaks- en nationaal niveau de arbeidsverhoudingen te regelen. De organisatie van de arbeid kwam te rusten op drie pijlers: het *Deutsche Arbeitsfront* (DAF), de *Gesetz*

zur Ordnung der nationalen Arbeit en de *Reichstreuhänder der Arbeit*.

Het DAF, onder leiding van dr. Robert Ley, verenigde in één organisatie alle *Wirtschaftstätigen*. Zowel arbeiders als ondernemers waren dus lid van deze organisatie. De belangrijkste taak die het DAF kreeg toebedeeld, was het meehelpen aan de opvoeding tot eenheid, volksverbondenheid en arbeidsvrede.

Na een experimenteel stadium vond men voor het DAF een organisatiestructuur die aan twee belangrijke eisen voldeed: ten eerste, dat de macht van de oude organisaties (vakbonden en werkgeversorganisaties) werd gebroken en ten tweede, dat de leiding van de *Partei* werd gewaarborgd.

tijfunctionarissen moest daarbij verzekerd zijn. Om de individuele werknemer onder controle te houden werd in februari 1935 het zogenaamde *Arbeitsbuch* ingevoerd. Door middel van dit boekje, waarin het gaan en staan van de desbetreffende werknemer regelmatig moest worden aangetekend, konden de ambtelijke instanties volstreekte controle en invloed uitoefenen op de mobiliteit van de werknemer. Het doel was vooral loonopdrijving te voorkomen. Het was geen toeval dat dit controlemechanisme in gebruik werd gesteld, toen er in diverse bedrijfstakken een tekort aan geschoolde arbeidskrachten dreigde te ontstaan. De bewegingsvrijheid van de individuele werknemer werd door dit *Arbeitsbuch* aangetast. De

Het 'Deutsche Arbeitsfront', kortweg DAF genoemd, stond geheel onder leiding van de NSDAP. Het had een territoriale indeling, die overeenkwam met die van de 'Partei', en door een personele unie tussen de twee organisaties werden de leiders van het Front gerecruteerd uit leidende partijmensen. Zoals vrijwel alle nazi-organisaties, had het 'Deutsche Arbeitsfront' een sterk militaristische inslag, die bij allerlei manifestaties duidelijk tot uitdrukking werd gebracht. De foto boven werd gemaakt tijdens een parade van de Arbeidsdienst op de Zeppelinplatz in Neurenberg; de opname rechts gedurende een DAF-bijeenkomst in het sportpaleis te Berlijn op 7 mei 1935.

Het beperken van de invloed van de oude belangengroepen bereikte men door een zogenaamde bedrijfsorganische opbouw van het DAF. Niet het beroep of de marktpositie (werkgever of werknemer) fungeerde als onderste bouwsteen van de organisatie, maar de onderneming, de *Betriebsgemeinschaft*. Alle ondernemingen in een bepaalde bedrijfstak werden samengevoegd tot een *Fachamt*. Overkoepelend orgaan voor de achttien *Fachämter* was de *Reichsleitung der DAF*. De *Fachämter* waren onderverdeeld in *Gau-, Kreis- und Ortsbetriebsgemeinschaften*, een territoriale indeling dus, die — geen toeval! — dezelfde was als bij de *Partei*. Het instellen van een personele unie tussen de *Partei* en het DAF had tot resultaat

dat de leden van de *Reichsleitung der DAF* en de leiders van de *Fachämter* gerecruteerd werden uit de leidinggevende functionarissen van de *Partei*. Op de leiders van de *Gau-, Kreis- und Ortsbetriebsgemeinschaften* werd toezicht uitgeoefend door de partijfunctionarissen in het betreffende gebied.

Het DAF was een organisatie waarbinnen de tegenstellingen tussen verschillende belangengroeperingen formeel waren opgeheven. De tegenstellingen binnen de onderneming waren daarmee nog niet uit de weg geruimd. Om hier een harmonisch samengaan af te dwingen was een speciale wet nodig. De *Gesetz zur Ordnung der nationalen Arbeit* van 20 januari 1934 voorzag in deze lacune.

raad was geen echte personeelsvertegenwoordiging. De 'zelfstandigheid' van de vertrouwensraad kan wellicht het beste worden geïllustreerd aan de hand van de benoemingsprocedure. De leden van de raad werden — in overleg met een DAF-functionaris — benoemd door de ondernemingsleiding. Uitsluitend leden van het DAF mochten in de raad zitting nemen. Via bovengeschetste maatregelen slaagde men erin de tegenstellingen binnen het bedrijf te onderdrukken.

Op de ondernemingen werd namens de overheid toezicht uitgeoefend door de *Reichstreuhänder der Arbeit*. De *Partei* controleerde via het DAF. Het instituut van de *Reichstreuhänder der Arbeit* was ontstaan in de eerste

In deze wet werd op de verhouding werkgever-werknemer het zogenaamde *Führer-Gefolgschaftsprinzip* toegepast. De leider van de onderneming kreeg daarbij vergaande bevoegdheden. Ten aanzien van alle sociale en economische kwesties in het bedrijf had hij het alleenbeslissingsrecht. Hij was echter bij de uitoefening van zijn bevoegdheden gebonden aan zijn *Treuepflicht*. Deze hield in dat de ondernemer geacht werd als een goed huisvader voor zijn personeel te zorgen.

De leider van de onderneming werd in zijn werk bijgestaan door een *Vertrauensrat*, die hij zelf presideerde. Deze raad kon de ondernemer adviseren als het ging om arbeidsvoorwaarden en de beoordeling van arbeidsprestaties. De

Geheel boven: in het streven Duitsland autarkisch te maken paste ook het verzamelen van allerlei huishoudelijk afval, dat weer gebruikt werd in de varkensmesterij.

Boven: op 28 april 1936 opende de leider van het 'Deutsche Arbeitsfront', dr. Robert Ley, in het Berlijnse stadhuis de eerste zitting van het 'Oberste Ehren- und Disziplinarhof' van het Front, een soort tuchtraad.

Rechtsboven: dr. Ley danst met een Hollands meisje tijdens een ontvangst van buitenlandse deelnemers aan de rijksdag van de organisatie 'Kraft durch Freude', die op 10 januari 1938 in Hamburg werd gehouden.

maanden van het jaar 1933. De toen bestaande collectieve arbeidsovereenkomsten waren afgesloten tussen de werkgevers- en werknemersorganisaties. Het wegvallen van de oude contractpartijen schiep een rechtsvacuüm. De arbeidsvrede kwam hierdoor ernstig in gevaar. De *Reichstreuhänder* kregen de taak om de arbeidsverhoudingen te regelen en de collectieve arbeidsovereenkomsten voorlopig in stand te houden, in afwachting van een nieuwe arbeidswetgeving.

In die nieuwe arbeidswetgeving kregen de *Reichstreuhänder* als belangrijkste taak die *Erhaltung des Arbeitsfriedens* toegewezen. Daartoe oefenden zij toezicht uit op de ondernemingen. De toepassingen van de autonomie, in

Ullstein

beginsel aan de ondernemingsleiding toegekend, werden door hen aan richtlijnen van de overheid getoetst. Zij hadden het recht om over ondernemingsverordeningen hun veto uit te spreken. Vooral met betrekking tot lonen en andere primaire arbeidsvoorwaarden was hun toezicht streng.

Door een organisatiestructuur, berustend op het DAF, een streng overheidstoezicht en een aangepaste arbeidswetgeving, kon het nationaal-socialistische regime de factor arbeid heel behoorlijk onder controle houden. Door dit nog aan te vullen met juridische maatregelen die de mobiliteit van de individuele arbeider sterk reglementeerden, waren de nazi's in staat het arbeidsleger te mobiliseren voor hun poli-

tieke en militaire doeleinden, maar of zij daarbij voldoende aandacht hadden besteed aan de economische aspecten van het arbeidsvraagstuk, valt sterk te betwijfelen. Door voorrang te geven aan hun politieke doeleinden hadden zij de arbeid wel in de greep gebracht van de staats- en partijmachinerie, maar zich weinig bekommerd om het in economisch opzicht zo doelmatig mogelijk aanwenden van de arbeidskracht. Deze aanpak zou hen in het geval van een langdurige oorlog duur komen te staan, te meer omdat zij verzuimden voorzieningen te treffen ter bezuiniging van het arbeidstekort dat zich dan zou voordoen; aan de systematische inschakeling van buitenlanders dachten de nazi's in de jaren dertig niet.

IN HET SCHUITJE

'Dinsdagavond, 1 december 1942, kwam ik in Berlijn aan en werd met de anderen ondergebracht in een zogenaamd doorgangslager. In dit doorgangslager waren ongeveer twintig nationaliteiten ondergebracht, die langzaam maar zeker aan het verstand werd gebracht dat in Duitsland alles op militaire wijze geregeld was... We werden weer eens gekeurd (arts der Wehrmacht) en moesten onze handtekening onder een nieuw contract zetten, dat echter een geheel andere inhoud had als dat in Holland. We verplichtten ons voor de duur van de oorlog als chauffeur dienst te doen bij Legion Speer, niet alleen in Duitsland, doch ook in de door Duitsland bezette gebieden. Vanzelfsprekend beriepen wij ons op het voorlopige contract, maar dat had voor de heren geen waarde, terwijl er beleefd op aangedrongen werd het contract toch maar te ondertekenen, daar er anders geen cent naar Holland overgemaakt kon worden, terwijl de 'saboteur' enige tijd naar een concentratiekamp zou worden overgebracht.

In de daaropvolgende dagen werd ons op allerlei wijzen duidelijk gemaakt dat we in het schuitje zaten en niets te vertellen hadden. Elke dag appel, daarna twee uren marcheren en op de een of andere plaats het nationaal-socialistische groeten leren met het daaraan verbonden Heil Hitler-geschreeuw. In het Lager moest voor elke Duitser gegroet worden, terwijl bij het verlaten van het Lager eerst de hakenkruisvlag gegroet moest worden, de schildwacht een Heil Hitler toegebruld moest worden, waarna de legionnair eindelijk het Lager mocht verlaten. Volledigheidshalve wil ik nog vermelden dat het Lager uitmuntte door smerigheid.

Na vijf dagen in dit Lager vertoefd te hebben, moest ik op het bureau verschijnen om mijn Dienstbuch in ontvangst te nemen. Op 6 december 1942 werd ik naar een ander Lager overgebracht in Berlijn. Hier werd ik op het bureau ter beschikking gesteld van de administrateur en leerde op deze wijze iets kennen van Duitse Ordnung. De tijd dat ik er gewerkt heb, is het geen enkele dag bekend geweest hoeveel man er in het kamp ondergebracht waren. Als verbindingsman was hier een Hopman der WA aangesteld die van de moffen de rang van NSKK-Sturmführer had gekregen. Zijn algemene ontwikkeling en peil van beschaving bleef beneden het peil van een bootwerker (een opmerking voor rekening van de zegsman — RvO) en hij werd door de Duitsers in het Lager niet au sérieux genomen, een feit dat hij zelf niet eens opmerkte, terwijl elke buitenstaander het direct opviel. Half januari 1943 kwam de klap op de vuurpijl: de heer B. werd letterlijk het Lager uitgesmeten en moest aan een bediende van hem vragen of die zijn koffer met kleding wilde aanreiken over het prikkeldraad, daar hem op straffe van directe uitzending naar Rusland als gewoon chauffeur de toegang ontzegd was. (...) In dit kamp werden de Speer-compagnieën samengesteld en naar alle richtingen van Europa gedirigeerd.

(Uit: 'De Arbeidsinzet', door B. A. Sijes — Den Haag 1966)

DE MOBILISATIE VAN ARBEIDSKRACHTEN
IN DUITSLAND

**RONSELEN
ZONDER
SYSTEEM**

DR. WERNER PRÄG

Kriegsmarinewerft Kiel

Kiel, den 26. November 1942

B.-Nr. B/Arb
[in der Antwort anzugeben]

Fernruf: Sammel-Nr. 8780-8785

Herrn

Henrikus Goene

Betr. 422/75 933

~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~
Hausapparat des Sachbearbeiters: 41.591

Reichsbank-Giro-Konto Kiel 23/142

Postscheckkonto Hamburg 898

Sie werden mit 8 Stunden Lohnabzug bestraft, weil Sie am 28.10.42 die Autorität eines deutschen Hilfspolizisten durch Zurufe bei einer Zurechtweisung eines Ostarbeiters herabgesetzt haben.

B a u w e r f t

gez. Z i m m e r m a n n

Ob. Baudirektor

Reeds in vreedstijd was de nationaal-socialistische wetgeving erop gericht geweest de arbeidskracht in te schakelen voor oorlogsdoel-einden. Het uitbreken van de oorlog bracht daarom op dit terrein minder veranderingen met zich dan in de geallieerde landen. In het kader van het vierjarenplan werden de arbeiders beschouwd als 'werksoldaten', die als zodanig verplicht konden worden in de bewapenings-industrie te werken. Dat neemt niet weg, dat het Duitse arbeidspotentieel een structurele zwakte vertoonde: de binnenlandse arbeidsreserve was al in 1939 praktisch uitgeput, indien men althans afziet van de mogelijkheid om meer vrouwelijke arbeidskracht te gebruiken.

Als gevolg van de oorlog nam tussen 1939 en

1942 het aantal mannelijke Duitse tewerkgestelden af van 24,5 miljoen tot 16,9 miljoen. En toch steeg het aantal tewerkgestelde vrouwen eerst in 1943 boven het getal van 1939, toen in het geheel 14,6 miljoen werkneemsters in het productieproces waren opgenomen. In plaats van de mogelijkheid om vrouwen in het arbeidsproces te betrekken, waar Hitler vooralsnog op principiële gronden tegen was, werden buitenlanders aangetrokken. Omdat in het kader van de militaire dienstplicht in 1939 en 1940 voornamelijk werkkrachten werden onttrokken aan de agrarische sector, dreef de nationaal-socialistische regering vooral de tewerkstelling door van zoveel mogelijk buitenlandse ongeschoolde arbeiders in de Duitse landbouw. In de indus-

trie moest volgens de oorspronkelijke bedoelingen van Hitler de arbeid voorbehouden blijven aan Duitsers.

Voor zover bekend werd de mogelijkheid om in oorlogstijd gebruik te maken van buitenlandse arbeiders door Hitler voor het eerst in mei 1939 ter sprake gebracht. Uitdrukkelijk stelde hij toen vast dat de bevolking van niet-Duitse gebieden beschikbaar zou zijn als bron van arbeid. Goering verklaarde: in geval van oorlog worden de Tsjechen uit het Protectoraat met honderdduizenden in Duitsland in barakken bijeengebracht en onder toezicht tewerkgesteld. Het op grote schaal tewerkstellen van Poolse arbeidskrachten nog tijdens en onmiddellijk na de veldtocht in Polen bewijst dat

het ronselen van arbeiders uit bezet gebied vóór het uitbreken van de oorlog inderdaad niet geheel en al onvoorbereid was gebleven.

In september 1940 waren in het geheel 1.150.000 buitenlanders in Duitsland aan de arbeid. Tot april 1941 steeg hun aantal tot anderhalf miljoen, waarvan 319.000 vrouwen. Het grootste contingent was afkomstig uit Polen (872.000), daarna kwamen de Italianen (131.000), de Nederlanders (90.000), de Belgen (86.000) en de Slowaken (68.000).

Ongeveer een jaar later — in juli 1942 — was het aantal buitenlandse werknemers in Duitsland gestegen tot 3,1 miljoen. Hiervan waren 2 miljoen afkomstig uit de oostelijke landen. Uit het zuidoosten (met inbegrip van het Protectoraat) kwamen er 430.000 ter beschikking, uit het westen 362.000 en uit Italië 212.000.

Nog steeds was het overgrote deel van hen in de landbouw tewerkgesteld. De nationaal-socialistische leiding verzette zich zowel op grond van haar ideologie als uit overwegingen ten aanzien van de staatsveiligheid ('gevaar voor marxistische agitatie') tegen inschakeling op grote schaal van buitenlanders in de industrie. Eerst tegen het eind van 1941 begon men meer rekening te houden met de verlangens van de Duitse industriëlen, die om méér arbeidskracht vroegen. In 1939 werkten 120.000 buitenlandse arbeiders in de agrarische sector. Hun aantal nam toe tot 1.460.000 in 1941. Tegelijkertijd steeg het getal der buitenlanders in de industriële sector van 110.000 tot 'slechts' 970.000. Pas sedert 1942 zou de verhouding in belangrijke mate ten gunste van de industrie verschuiven.

Het werven van arbeidskrachten verliep in de westerse landen met méér omzichtigheid dan in Oost-Europa. Het feit dat uit West-Europa zo veel arbeid min of meer op basis van vrijwilligheid kon worden aangetrokken, is verklaarbaar uit de grote omvang van de werkloosheid in deze landen, ten dele als gevolg van

Links: de Nederlandse arbeiders in Duitsland stonden bij de autoriteiten niet te best aangeschreven, met name door het gebrek aan discipline en door hun weerspannigheid. Een boete als in deze brief vermeld wordt (voor het uitjouwen van een agent), was heel gewoon.

Rechts: arbeiders uit niet-Germaanse landen die goede betrekkingen met Duitsland onderhielden (Italianen, Kroaten enzovoorts), genoten een voorkeursbehandeling. Dit is het winkelloket van een van hun kampen.

de oorlog, ten dele omdat het herstel van de economische crisis uit de jaren dertig in die landen nog niet was voltooid. In Nederland en België waren in 1940 ongeveer een half miljoen werklozen geregistreerd, in Frankrijk één miljoen. Daarbij kwamen dan nog de zogenaamde onzichtbare werklozen, die zich om verschillende redenen niet als werkzoekenden bij de arbeidsbureaus hadden aangemeld. Deze veelbelovende arbeidsreserve bleef voor de Duitsers niet onopgemerkt. Kenmerkend voor het nazi-regime was dat het aanboren van deze reserve aanleiding werd tot bittere onderlinge twisten. Zo meende Von Ribbentrop als minister van buitenlandse zaken bij uitstek bevoegd te zijn tot zeggenschap op dit terrein, omdat de

bezette gebieden nu eenmaal niet bij Duitsland waren ingelijfd. Hij vond echter de machtige Goering op zijn pad, die als leider van het vierjarenplan alle verantwoordelijkheid opeiste en deze voor zo lang als het duurde ook verkreeg. Onder een stroom van propaganda nam de recrutering een aanvang. Arbeidsbureaus en wervingskantoren van Duitse ondernemingen begonnen hun actie met het beloven van hoge lonen, kortlopende arbeidscontracten en gunstige levensomstandigheden. Bovendien stelden de Duitse machthebbers een systematisch onderzoek naar de werklozen in. De resultaten waren niettemin enigszins teleurstellend. Zo werd in Nederland bijvoorbeeld slechts veertig à vijftig procent geschikt en bereid bevonden

Afgaande op de beloften van de Duitse wervingsinstanties zou de uit het westen afkomstige arbeider een hoog loon — oplopend tot 1 *Reichsmark* per uur — ontvangen. In de desbetreffende arbeidscontracten werd de arbeidstijd doorgaans op zestig uur per week gesteld, terwijl de arbeidsovereenkomst gewoonlijk voor de duur van zes tot negen maanden werd aangegaan. In sommige bedrijfstakken, zoals de bouwnijverheid, zouden extra-toeslagen op het loon worden gegeven. Gehuwden zouden eens per drie maanden, ongehuwden eens per zes maanden vakantie krijgen. Huisvesting, voedselvoorziening, huwelijks- en kindertoe-lagen zouden gelijk zijn aan die van vergelijkbare Duitse werknemers.

Ullstein

om een betrekking in Duitsland te aanvaarden. Het bleek voor de Duitsers weldra noodzakelijk de weigerachtigen onder druk te zetten. 'Werk-schuwe elementen' werden bedreigd met in-trekking van de werklozensteun. Allerlei indi-recte methoden werden aangewend om de toe-stroming van arbeidskracht naar Duitsland te verzekeren. Zo werd bijvoorbeeld in Frankrijk al in de zomer van 1940 een loonstop ingevoerd. Gegeven de toenemende schaarste aan levens-middelen en de daaruit voortvloeiende prijs-stijgingen op de zwarte markt, betekende dit een achteruitgang van de levensstandaard der arbeiders, zodat op die manier de animo om arbeid in Duitsland te aanvaarden werd gesti-muleerd.

Maar in de praktijk kwam van al die schone vooruitzichten weinig terecht. De buitenlandse arbeiders uit het westen kregen in het algemeen slechts het loon van de Duitse ongeschoolde arbeiders uit de bedrijfstak waarin zij waren tewerkgesteld. Slechts in geringe mate profiteerden zij van sociale voorzieningen. Hun verzorging en logies (meestal barakken) waren slechter dan die van hun Duitse collega's, al waren zij dan ook beter dan die voor de *Ost-arbeider*. Het niet nakomen van veel toezeg-gingen en beloften droeg bij tot de daling van het moreel en de produktiviteit van de buiten-landse arbeiders. Rapporten van de arbeids-bureaus tonen aan dat dit vooral de Franse en Nederlandse arbeiders betrof en in mindere

GEMEENTE-ARBEIDSBEURS

PASSEERDESGRACHT 30-32

TELEFOON 41703

No. 6/4 G.A.B.

AMSTERDAM, 19-12 1942

Hierby deel ik U mede, dat gy ingevolge een besluit van het Departement van Sociale Zaken niet langer in de werkverschaffing kunt blijven werken, aangezien gy, door den U in Duitschland aangeboden arbeid niet te aanvaarden, voor U passend werk hebt geweigerd.

Gy zult mitsdien op grond van bovenvermeld besluit met ingang van Maandag 30-12-42 a.s. van de werkverschaffing worden afgevoerd.
V.

De Directeur der
Gemeente-Arbeidsbeurs,

Den Heer G.F. Klaassen v. Gorschoot
werkzaam in de werkverschaffing

Alhier:

Model No. 14 Roneo

voorwaarden plaats vond, die voor de arbeiders aanzienlijk ongunstiger waren. De 'vrijwilligheid' werd door de bezettingsautoriteiten dan ook sterk in de hand gewerkt. In 1942 schreef de *Militärbefehlshaber* van België en Noord-Frankrijk in een rapport: 'Vanzelfsprekend wordt de nieuwste aanpak van de tewerkstelling in belangrijke mate toegepast (opleidingskampen voor werkschuwen, onttrekken van steun bij weigering, uiterste beperking van bouw- en wederopbouw en van het werk dat de noodtoestand meebrengt).'

De nationaal-socialistische overheid deed ook haar uiterste best de verschillende nationale groeperingen tegen elkaar uit te spelen door een onderscheid in de behandeling toe te passen. Die verschillende behandeling van arbeiders van uiteenlopende nationaliteit beantwoordde aan de nationaal-socialistische rassenpolitiek. Maar de naar verhouding nog het best behandelde groepen zouden nog beneden de Duitse arbeiders staan. Onderdanen van Germaanse naties moesten worden gewonnen voor de idee van het 'Groot-Germaanse Rijk'. Onderdanen van niet-Germaanse naties, die met Duitsland echter goede betrekkingen onderhielden, zouden 'met begrip en rechtvaardigheid' worden behandeld (Kroaten, Slowaken, Hongaren, Roemenen, Bulgaren, Spanjaarden, Fransen). Tot de Tsjechen, Polen, Russen, Balten en andere volkeren uit het oosten zou — volgens Himmler — een zekere afstand worden bewaard. Reden: 'Het grote verschil in ras.'

In de praktijk stonden alle arbeiders bloot aan een harde 'arbeidsrechtpleging', die voor inschikkelijkheid en hoge arbeidsprestaties moest zorgen door het inhouden van voedselkaarten, lijfstraffen, loonaftrek en arrestatie. In bepaalde gevallen werden buitenlandse arbeiders door hun werkgevers overgeleverd aan de *Gestapo*. De *Reichsvereinigung Eisen* besloot: 'Als er fouten gemaakt worden, moeten die onmiddellijk en onvoorwaardelijk worden vervolgd en met gestrengheid afgehandeld; als het nodig is tot aan het concentratiekamp toe.' In de 'Arbeitservziehungs-lager, die onder toezicht stonden van het *Reichssicherheitshauptamt*, werden de gevangenen geslagen en gemarteld. In het strafkamp verdween ook elk onderscheid tussen de diverse nationaliteiten. Een Neder-

Links: de aanwerving van arbeiders in bezet West-Europa ging op basis van vrijwilligheid. Maar wie weigerde in Duitsland te gaan werken, werd met allerlei dwangmaatregelen zodanig bewerkt, dat er tenslotte weinig meer overbleef dan zich aan te melden.

mate de Deense en Belgische arbeiders. Er kwamen ook klachten over marxistische propaganda door de Franse arbeiders. De meeste kritiek richtte zich op de Nederlandse arbeiders. Hun werkgevers kenschetsten hen vaak als beroepskankeraars, ongedisciplineerd en weerspannig. Zij waren het die het meest de hand lichtten met het verbod op bezoek te gaan in hun vaderland en ze boekten daarmee nog succes ook. De strenge bepalingen tegen week-eindbezoeken in Nederland moesten worden verzacht.

Het niet gestand doen van allerlei toezeggingen droeg allermintst bij tot het vlotte verloop van de arbeidsinzet van buitenlanders. In november 1940 moest het ministerie van arbeid dan ook

constateren dat de Duitse wervingsinstanties en werkgevers zich in het komende jaar méér zouden moeten inspannen om de aspecten van deze arbeidsinzet te verbeteren. Ondanks alle moeilijkheden die de Duitsers ondervonden bij de werving van buitenlandse werknemers in de westerse landen, konden zij — zuiver kwantitatief bezien — toch van succes spreken. In de loop van 1941 nam het aantal arbeiders, afkomstig uit deze landen, voortdurend toe. Dat nam intussen niet weg, dat in de loop van 1942 in de westerse landen bij de werving steeds meer gebruik moest worden gemaakt van dwangmethoden. Als gevolg daarvan nam toen het aantal 'vrijwillige' aanmeldingen zelfs toe, daar de gedwongen arbeidsinzet onder

lander die in het strafkamp van Krupp geïnterneerd was geweest, vertelde: 'Een Pool en ik kregen het bevel ons uit te kleden. We moesten met de buik op een bank gaan liggen en werden toen met een knuppel halfdood geslagen...' Zelfs de behandeling van de Italiaanse gastarbeiders — onderdanen van een bondgenoot — liet te wensen over. Reeds voor het uitbreken van de oorlog had Hitler aan Mussolini verzocht meer Italiaanse arbeiders te sturen. Nadat Italië zich daadwerkelijk aan de zijde van Duitsland had geschaard, verschaftte Hitler zijn economisch zwakke medestander alleen maar tegen levering van nog meer arbeiders de vaak dringend benodigde produkten als steenkool en olie. In 1941 waren zodoende 200.000 Itali-

aanse fabrieksarbeiders en mijnwerkers aan Duitsland geleverd. Maar ook ten aanzien van hen klaagden de Duitse arbeidsbureaus en ondernemingen over 'gebrek aan discipline' en 'verstoring van de bedrijfspvrede'. Veelal waren deze arbeiders ook tegen hun zin naar Duitsland gestuurd, waarbij de Italiaanse arbeidsbureaus er een handje van hadden om ongeschoolden zonder meer tot 'vakarbeiders' te promoveren.

Tot spanningen met de Duitsers kwam het mede wegens de 'sexuele activiteiten' van de Italianen. Talrijke Duitse vrouwen kregen wegens 'ongewenste contacten' met Italianen ernstige waarschuwingen of maakten voor korte tijd kennis met de gevangenis. De Italiaanse ambassadeur protesteerde tegen deze maatregelen. Tenslotte zag Hitler zich genoodzaakt de desbetreffende instanties en partijorganen te bevelen de arbeidsvoorwaarden van de Italianen te verbeteren en voorzichtig te zijn met kritiek.

Een heel aparte categorie buitenlanders, die zich allerm minst op basis van vrijwilligheid in Duitsland bevond, werd gevormd door de krijgsgevangenen. In oktober 1941 was op een totaal van 3,5 miljoen buitenlandse werkrachten bijna 40% daarvan als krijgsgevangenen in Duitse handen gevallen. Van alle krijgsgevangenen — het ging voornamelijk om Polen, Belgen uit Wallonië, Fransen en Britten — was méér dan 90% door de Duitsers aan het werk gezet. Méér dan de helft vond emplooi in de landbouw, terwijl de rest was verdeeld over de mijnbouw, de spoorwegen, de bouw nijverheid en de industriële en ambachtelijke bedrijfstakken.

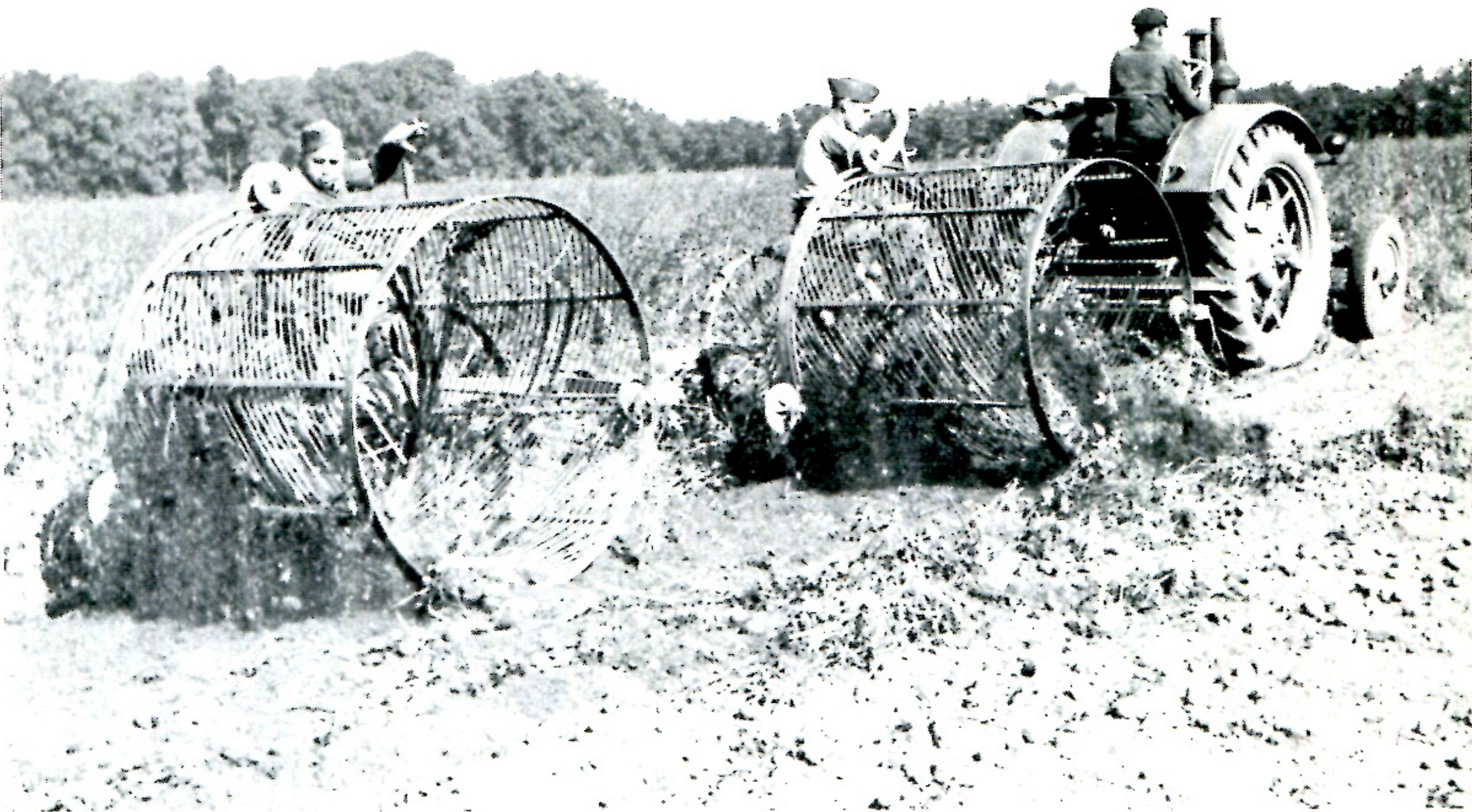
Volgens de bepalingen van het volkenrecht konden gezonde krijgsgevangenen (met uitzondering van officieren) als arbeidskrachten worden gebruikt. Hun werkzaamheden mochten echter niet in onmiddellijk verband staan met de oorlogvoering. Desondanks zijn er ook krijgsgevangenen in de bewapeningsindustrie tewerkgesteld.

Een deel van de krijgsgevangenen probeerde zijn arbeidsprestaties zo laag mogelijk te houden. Zij waren trouwens als gevolg van de slechte voeding en de psychische druk die de gevangenschap met zich bracht, niet tot grote

Rechtsboven: Oosteuropese krijgsgevangenen, bezig met de Duitse aardappeloogst in 1942.

Rechts: 'Arbeitsfront'-leider dr. Robert Ley spreekt op een werf van de 'Kriegsmarine' in Kiel een groep arbeiders toe.

prestaties in staat. In maart 1941 moest het *Oberkommando der Wehrmacht* vaststellen dat er krijgsgevangenen waren die weigerden te werken. Voor de rest werd aangenomen dat hun gemiddelde arbeidsprestatie slechts 20 tot 30% was van die van Duitse werknemers. Franse werkweigeraars werden naar gevangenkampen overgebracht, waar ze onder verhoudingsgewijs slechtere omstandigheden leefden. De loonregeling voor krijgsgevangenen was onbevredigend, met name ook voor hun werkgevers. Laatstgenoemden moesten aan de *Wehrmacht* het op basis van de Duitse arbeidsverhoudingen berekende loon betalen voor de arbeid die de krijgsgevangenen verrichtten. Maar die arbeid was, zoals gezegd, van heel

Ullstein

Ullstein

wat geringer gehalte dan de Duitse. Het leger gaf op zijn beurt een gering deel van het loon als zakgeld aan de krijgsgevangenen en benutte de rest voor eigen doeleinden. Krijgsgevangenen ressorteerden in principe onder de administratie van een *Stalag*, kampen onder beheer van het leger, die voornamelijk als ontvangscentra dienst deden. Werd een krijgsgevangene tewerkgesteld, dan werd hij doorgaans in een *Kommando* gehuisvest — een soort 'onderkamp'.

Ook de behandeling van de krijgsgevangenen liep al naar gelang van hun nationaliteit uiteen. Terwijl Russische krijgsgevangenen werden overgeleverd aan regelrechte moordpartijen, konden de Belgen en Fransen 's avonds en in de

weekeinden uitgaansverlof krijgen. Ze mochten echter geen cafés, winkels of huizen van particulieren bezoeken. Contacten van Duitsers met krijgsgevangenen waren strafbaar. Aan het eind van 1941 bleek dus een groot aantal buitenlanders — vrijwilligers en 'vrijwilligers', krijgsgevangenen en bondgenoten, Oost- en West-Europeanen, neutralen en gedwongen tewerkgestelden — in het Duitse productieproces te zijn ingeschakeld. Maar wat ook hun herkomst of status mocht zijn, één ding was duidelijk: wilde de arbeidsinzet de oorlogseconomie draaiende houden en deze zelfs naar een hogere versnelling doen schakelen, dan was een andere opzet dringend geboden.

DE ARBEIDSINZET EN DE
OORLOGSECONOMIE

CHAOS IS TROEF

PROF. DR. P. W. KLEIN

Ullstein

Ullstein

Het nationaal-socialisme was de verkalkte westerse democratieën in alle opzichten de baas. Oók op sociaal-economisch terrein, waar zijn jeugdig elan borg stond voor snel en efficiënt handelen. Aldus het beeld, dat Goebbels en zijn trawanten in een nooit aflatende propaganda-stroom zichzelf en de wereld voortoverden. Maar dit beeld was meer fictie dan feit. Het door het 'jodendom verzielde plutocratisch kapitalisme' pakte bijvoorbeeld de arbeidsvoorziening in oorlogstijd heel wat doeltreffender aan dan nazi-Duitsland. Zo mobiliseerden de Verenigde Staten gedurende de oorlog een indrukwekkend arbeidspotentiël: de actieve burgerlijke beroepsbevolking steeg er van 46 tot 54 miljoen. Groot-Brittannië wist de

Links: de 'Generalbevollmächtigte' voor de arbeid, Fritz Sauckel, die spoedig in conflict kwam met de 'technocraat' Albert Speer.

Rechts: de nazi-minister van arbeid, Franz Seldte — een van de velen in het Derde Rijk die zich bemoeiden met de arbeidsinzet.

achteruitgang op dit terrein goeddeels op te vangen door het verlengen van de werktijd. In beide landen verbeterde bovendien, dank zij scholing en vorming, de kwaliteit van de arbeid. Niets van dit alles in Duitsland. Daar jaagde men via een grootscheepse noodmaatregel zo zijn eigen oplossing van het vraagstuk na: het vooral dwangmatig inschakelen van buiten-

landse arbeidskrachten in het binnenlandse productieproces. Alsof de economische ontwikkeling uit de achttiende en negentiende eeuw niet had aangetoond dat dwangarbeid en slavernij in een geïndustrialiseerde samenleving zéér onrendabel is. Toch boekten de Duitsers met deze vorm van *Arbeitseinsatz* althans de schijn van succes. Was uiteindelijk niet ongeveer 1 op de 5 werknemers afkomstig uit het buitenland? Werd niet in sommige bedrijfstakken de helft van de produktie voortgebracht door buitenlandse handen? Was men er al met al niet in geslaagd uit alle hoeken en gaten van Europa ongeveer 12 miljoen mensen voor kortere of langere tijd als werkvee voor het *Herrenvolk* bijeen te drijven? Over de duur van

de oorlog gerekend betekent dit dat dagelijks zo'n 6000 werkrachten het Rijk binnenstroomden. Inderdaad een knap staaltje van organisatie, dat op succes lijkt te duiden. En toch was dit niet het geval.

In de eerste plaats moet, naar nationaal-socialistische maatstaf zelf gerekend, van ernstig falen worden gesproken: de doelstellingen werden op geen stukken na bereikt. Zo had Hitler in mei 1942 geëist dat 20 miljoen buitenlanders in Duitsland aan het werk zouden gaan. Maar nooit waren er méér dan ongeveer 8 miljoen aan de arbeid. Ook aan minder buitensporige verlangens werd niet voldaan. De beruchte Sauckel-acties beoogden de vangst van 8,3 miljoen mensen, maar hiervan glipten er

Ullstein

tering in de bezette gebieden, dat een zware belasting vormde voor het militaire apparaat. Was de buitenlandse arbeider eenmaal in Duitsland gearriveerd, dan stelde hij zijn meesters opnieuw voor problemen. Hij diende — hoe minimaal ook — te worden verzorgd. Zijn huisvesting, kleding, ontspanning, voedselvoorziening, gezondheidszorg, scholing of omscholing enzovoort vroegen bijzondere aandacht en moeite. Zijn aanwezigheid leidde tot sociale spanningen en vormde een bedreiging van de staatsveiligheid, waarop toezicht was geboden. Het enorme verloop in het buitenlandse arbeidsbestand — voor 1944 geraamd op 2 miljoen! — veroorzaakt door overlijden, arbeidsletsel, arrestatie, ontsnapping of be-

Ullstein

reeds volgens Sauckel zelf 3 miljoen door de mazen van het net.

In de tweede plaats werd daarmee allermist de drastische reductie van de Duitse burgerlijke beroepsbevolking — van 39 miljoen in 1939 tot 29 miljoen in 1944 — ten volle gecompenseerd. Met inbegrip van de buitenlanders was de beroepsbevolking in 1944 sedert 1939 met 3 miljoen gedaald.

In de derde plaats gingen dwang en meedogenloze uitbuiting gepaard met een achteruitgang in de kwaliteit van de arbeid en daarmee vaak ook met produktiviteitsverliezen. Naar zich uit een veelheid van oorzaken makkelijk laat begrijpen, leverde de buitenlandse dwangarbeider een geringere produktie dan de Duitse.

Boven: naarmate meer Duitse mannen naar het front vertrokken, werden hun plaatsen in het arbeidsproces ingenomen door vrouwen.

Geheel boven: Italiaanse arbeiders in Berlijn betuigen tijdens een matte bijeenkomst hun trouw aan 'de gemeenschappelijke strijd'.

En ten slotte was het op grote schaal gedwongen tewerkstellen van vreemdelingen een dure onderneming. Reeds het overhevelen van arbeidskracht uit het buitenland vereiste veel extra-zorg en energie, waaruit ten nadele van de rechtstreekse oorlogvoering hoge kosten voortvloeiden, zelfs als men geen rekening houdt met het verzet tegen de gedwongen recru-

eindiging van de werkplicht maakte de zaak alleen maar duurder. De 'werving' en verdeling van de arbeidskracht naar behoefte, waarbij rekening moest worden gehouden met factoren als scholing en bekwaamheid, brachten veel moeilijkheden met zich.

Wilde men deze overwinnen, dan moest aan twee voorwaarden zijn voldaan. In de eerste plaats dienden vaste en duidelijke beginselen aan het arbeidsbeleid ten grondslag te liggen. In de tweede plaats moest de uitvoering van dat beleid in handen zijn van organen met helder afgebakende bevoegdheden, waardoor het via een centrale instantie mogelijk zou zijn de broodnodige coördinatie tot stand te brengen. In nazi-Duitsland werd aan geen van deze

beslist noodzakelijke voorwaarden voldaan. Reeds de tegenstrijdigheden in de beleidsbeginselen stonden de rationele aanpak van het arbeidsvraagstuk in de weg. De *Arbeitseinsatz* van buitenlanders werd gekenmerkt door een fundamentele tweeslachtigheid. Enerzijds hield dit feitelijk in het in praktijk brengen van de nationaal-socialistische politiek en ideologie, waarvan de *Untermensch*-filosofie een essentiële hoeksteen vormde. Dat betekende dat een deel van de *Arbeitseinsatz* feitelijk was gericht op de meedogenloze uitroeiing van niet raszuiver geachte hulpkrachten. Hun vernietiging begon soms al, voordat zij de Duitse grens hadden overschreden: nog tijdens de gedwongen verplaatsing van 200.000 Polen in 1942

essentiële grondstoffen, industrieproducten en levensmiddelen.

Maar zelfs het verzoenen van al deze tegenstrijdigheden zou de Duitsers niet veel hebben gebaat. Het apparaat immers waaraan het arbeidsbeleid was toevertrouwd, was chaotisch van opzet en werd bovendien gesteund door de onderlinge vendetta's der leidende coryfeeën. De zeer gebrekkige organisatie van de arbeidsinzet was onverbrekkelijk verbonden met de *Blitzkrieg*-strategie, die tot het einde van 1941 de oorlogvoering beheerste. Voor zover de arbeidsinzet van buitenlanders toen als economisch instrument werd gebruikt, zou dat toch maar van zeer kortstondige duur zijn. Dáarvoor hoefde men geen afzonderlijke organisatie

sloten gebied zou blijven, werkte toen bijna 60% van de buitenlanders in de landbouw. De industrie daarentegen moest genoeg nemen met minder dan een vijfde van het buitenlandse arbeidspotentieel. In feite zette Duitsland mede daardoor zijn overwinningskans op het spel, omdat het niet alle voorrang gaf aan de arbeidverslindende uitbreiding van de oorlogsindustrie. Want daarvan kwam het voorlopig niet. Het succes van de *Blitzkrieg* stijfde de nazi's in het geloof in de zege. Zij vielen ten slachtoffer aan de eigen overwinningspropaganda. Pas in het voorjaar van 1942 werd eindelijk de sedert lang vereiste reorganisatie van de Duitse oorlogseconomie en daarmee ook van de *Arbeitseinsatz* ter hand genomen, zonder dat

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

werden er 70.000 door de SS vermoord. West-europese arbeiders konden al evenmin aanspraak maken op menslievende verzorging. Anderzijds werd ook wel degelijk beseft dat de economische en militaire situatie dwong tot menswaardige behandeling van de vreemdelingen. Naarmate deze situatie verslechterde, verkreeg dit standpunt zelfs meer gewicht zonder ooit geheel te kunnen zegevieren. Intussen bewoog de *Arbeitseinsatz* zich ook in het spanningsveld dat ontstond, doordat wat in Duitsland economisch was vereist lang niet altijd overeenstemde met de militaire belangen in bezet gebied. Het onttrekken van arbeidskracht aan dit gebied beperkte trouwens de noodzakelijke toevoer naar Duitsland van

op te zetten. De zaak kon rustig worden overgelaten aan de drie machtsapparaten, die in onderlinge concurrentie en ieder voor zich de dienst in het Rijk probeerden uit te maken: *Partei*, ambtelijke bureaucratie en leger. Tot op zekere hoogte kón dat ook. Toen in juni 1941 operatie-*Barbarossa* losbarstte, waren al 3 miljoen buitenlanders — waaronder 1 miljoen krijgsgevangenen — in Duitsland werkzaam. Dat was in vergelijking met een jaar tevoren een toeneming van 263%! Helaas voor de Duitsers was het merendeel wel op de verkeerde plaats ingezet. Hoewel de minister van arbeid, Franz Seldte, in oktober 1940 voor de radio uitdrukkelijk had verklaard dat de agrarische sector voor buitenlandse arbeidskrachten ge-

daardoor overigens ooit een einde kwam aan alle grote tekortkomingen uit de eerste oorlogsjaren. Vooral op het lagere niveau van het bestuurlijke apparaat waren toen tal van instellingen betrokken bij de arbeidsinzet: de commissarissen voor de bezette gebieden, de SS, de *Wehrmacht*, regionale en lokale arbeidsbureaus, de *Reichstreuhänder der Arbeit*, het *Deutsche Arbeitsfront*, het georganiseerde bedrijfsleven, individuele bedrijven, zij alle konden hun zegje zeggen, zonder dat duidelijk was tegenover wie zij verantwoording schuldig waren. Op het hoogste niveau was de wirwar in bevoegdheden nauwelijks minder groot. In naam bezat Goering als voorzitter van de commissie voor het vierjarenplan de grootste autoriteit. Maar

DE SAUCKEL - ACTIES		
Duur van de actie	Vereiste quota	Geronselde aantallen
april-sept. 1942	1.600.000	1.639.794
sept.-dec. 1942	1.000.000	1.102.093
1943	1.600.000	1.427.680
1944	4.050.000	1.210.000
Totaal	8.250.000	5.379.567

Boven: de vier Sauckel-acties waarmee tussen 1942 en 1944 miljoenen buitenlandse arbeiders goedschiks of kwaadschiks naar het Derde Rijk werden gehaald. Ze hadden niet het succes dat Sauckel ervan verwachtte.

Links: voor buitenlandse arbeiders in de Duitse hoofdstad werd op 9 september 1943 een groot sportfeest gehouden. Een van de hoogtepunten van de dag was het optreden van een Nederlandse volksdansgroep.

Rechts: tegen de al te gemeenzame omgang met de in Duitsland aanwezige buitenlandse arbeiders werd de Duitse bevolking meermalen gewaarschuwd. Afstand bewaren, een bevelende toon aanslaan — dat was de juiste houding.

Onder: landbouw en industrie kregen het grootste aandeel van de buitenlanders die in de loop van de oorlog naar Duitsland werden gehaald. Hitlers doel (20 miljoen arbeiders) werd in de verste verte niet bereikt.

Balans van de buitenlandse arbeidsinzet (in miljoenen)						
Per 31/5	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Landbouw	0,1	0,7	1,5	2,0	2,3	2,6
Industrie	0,1	0,3	1,0	1,4	2,8	3,2
Ambachten	0,03	0,1	0,3	0,3	0,4	0,5
Transport- wezen	0,02	0,04	0,1	0,2	0,3	0,4
Overige sectoren	0,03	0,07	0,1	0,3	0,5	0,4
Totaal	0,3	1,2	3,0	4,2	6,3	7,1

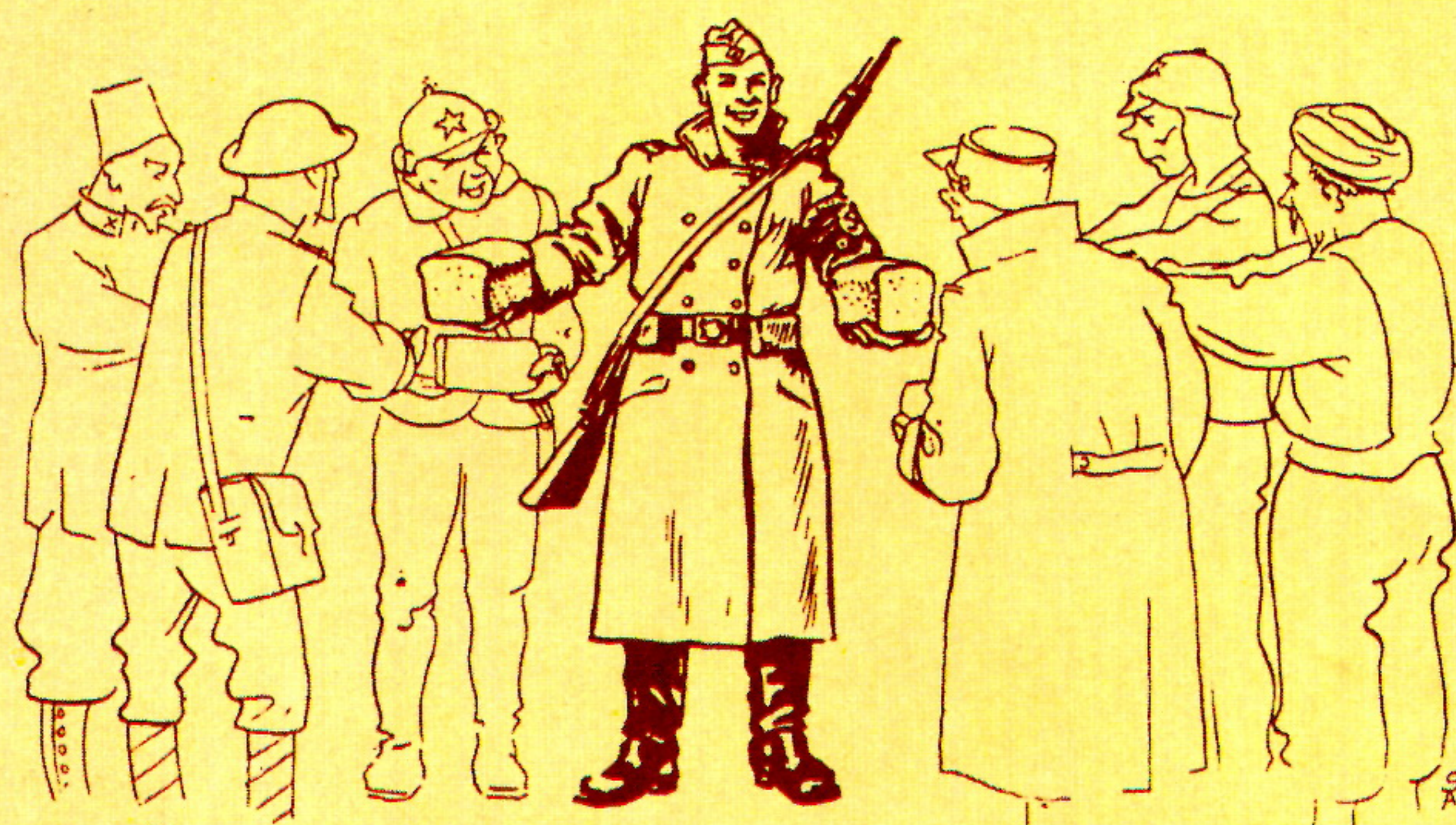
zijn gezag moest hij delen met anderen, zoals de ministers van binnenlandse zaken (Frick, later Himmler), van arbeid (Seldte), van economische zaken (Funk), van voedselvoorziening en landbouw (Darré) en veldmaarschalk Keitel, die de belangen van de *Wehrmacht* onder andere op dit terrein behartigde. Niet gering was ook de invloed van de SA-officier Todt, minister van bewapening en munitie, onder wie ook de organisatie-Todt ressorteerde, de omvangrijke genie- en opbouwdienst, waarbij in Duitsland en elders veel buitenlanders waren betrokken.

Het was de opvolger van de in februari 1942 bij een vliegtuigongeluk om het leven gekomen Todt, die in opdracht van Hitler, maar vooral

op eigen initiatief, de bestuurlijke chaos in de oorlogseconomie te lijf ging. Dat was de jonge Albert Speer, van huis uit architect, bekwaam technocraat veeleer dan fanatiek partijganger, kil organisator veeleer dan vurig demagoog, burgerlijk-conservatief veeleer dan radicaal-revolutionair, die dank zij centralisatie en coördinatie de oorlogsproductie aanzienlijk verbeterde. Zijn bemoeienissen strekten zich weldra ook uit tot het vraagstuk van de arbeidsvoorziening. Naar zijn mening was dat geen politiek, maar een technisch probleem, dat als zodanig te weinig aandacht had verkregen. Daarom probeerde hij tegen de heersende partijopvatting in de totale mobilisatie van het Duitse arbeidspotentieel zelf door te

voeren. Daarom ook betoonde hij zich voorstander van een gecentraliseerde aanpak van het vraagstuk. Daarom ook, ten slotte, wenste hij vooral het arbeidersbestand in de oorlogs-industrie te vergroten, zo nodig ten koste van de landbouw.

In maart 1942 had het er de schijn van dat Speer koning kon kraaien. Mede op zijn aandringen immers stelde Hitler toen het ambt in van *Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz*. De nieuwe ambtsdrager verkreeg verantwoordelijkheid voor de zorg van zowel binnenlandse als buitenlandse arbeid. Maar daarmee werd de bureaucratische modderpoel, waarin zoveel personen en instanties roerden, geenszins een klare bron. Dat blijkt al uit het feit dat de

Abstand wahren!

(Verhalten gegenüber fremdvölkischen Arbeitskräften)

Der wachsende Kräfteinsatz auf allen Arbeitsgebieten bringt uns in steigendem Maße mit Hilfskräften fremdvölkischer Herkunft in Berührung. Viele tausend Arbeitskräfte aus allen europäischen Ländern tauchen neben uns auf. Dieser Umstand schafft manche Schwierigkeit, die bisher unbekannt war.

Eindeutig ist für jeden die Haltung gegenüber den **Kriegsgefangenen**. Sie sind auch heute noch Feinde und Gegner. Auch die Franzosen. Noch ist nicht Friede! Wir müssen erst abwarten, ob sie vernünftig werden!

Nie dürfen die von **Polen** und **Bolschewisten** an unseren Volksgenossen begangenen furchtbaren Greuelthaten vergessen werden. Ihnen gegenüber Nachsicht oder Milde walten zu lassen, wäre falsch. Sie würden solch schwächliches Verhalten auch gar nicht verstehen, sondern es uns als Dummheit auslegen, die jeder ebenso verachtet wie Schwäche. Deshalb — Abstand halten! Keinen vertraulichen Ton im Umgang mit Kriegsgefangenen, keinem kameradschaftlich auf die Schulter klopfen, keine nichtdienstliche Unterhaltung, keinen Scherz und Spaß. Die Zügel immer fest in Händen behalten, eindeutige Kommandosprache anwenden, befehlen, und mit Nachdruck und geeigneten Mitteln sich Respekt verschaffen, wo dies nötig ist. Wer Kriegsgefangenen zusätzlich Nahrungsmittel, Brot, Zigaretten, Geld oder ähnliches abgibt, begeht Landesverrat, denn er verschafft oder erleichtert ihnen Fluchtmöglichkeiten.

Im Umgang mit **fremdvölkischen freiwilligen Arbeitskräften** in oder aus den besetzten Gebieten wird sich der deutsche Frontarbeiter größte Zurückhaltung auferlegen. Mit Empfindsamkeiten kommt man nicht weit. So wenig es unserem Volk liegen

Herausgeber O.T.-Schulungsdienst, Sonderführer Curt Hetzer, Berlin-Charl.13, Avus Nordseite
Für den Inhalt verantwortlich: Kreisleiter Franz Buchner, Starnberg/Oby.

1942

Zeichnung: Schidlewski

Blatt 14

Generalbevollmächtigte onder supervisie stond van Goerings dienst voor het vierjarenplan, maar dat zijn bureau was samengesteld uit drie secties van Seldtes ministerie. Verdeel en heers was nu eenmaal Hitlers richtsnoer. Speers ministerie bleef daarnaast slechts een van de talrijke instellingen, die zeggenschap bleven houden over de arbeidsvoorziening. Vruchteloos streefde Speer naar een duidelijke taakverdeling, waarbij de *Generalbevollmächtigte* zou zorgen voor het recruterende van de arbeid en zijn eigen ministerie voor de verdeling daarvan over de diverse sectoren van het bedrijfsleven. Maar het *Reich* was nu gezegend met een *Generalbevollmächtigte* voor de arbeid, een minister van arbeid, een *Reichsarbeitsführer* en

tegenstelling tot vele andere oude kameraden de ene belangrijke post na de andere voor de neus voorbijging, nam Sauckel teleurgesteld onder valse naam als gewoon matroos dienst op een onderzeeboot. Niet zodra was zijn identiteit ontdekt of hij werd naar huis geretourneerd. Het werd voorjaar 1942, eer deze nijvere, zorgzame, kleinburgerlijke huisvader en eerzuchtige patriot eindelijk de kans kreeg zijn Führer te bewijzen dat hij ook als vurig en nietsontziend nationaal-socialist zijn gewicht in goud waard was: inderdaad ontving hij bij zijn vijftigste verjaardag in oktober 1944 het bloedloon voor zijn in het kader van de arbeidsinzet ontketende mensenjacht — een door Hitler getekende cheque van 250.000 *Reichsmark*.

een hoofd van het *Deutsche Arbeitsfront*: zo was men er warempel in geslaagd de chaos als chaos te organiseren.

En alsof dat niet voldoende was, had Hitler in de persoon van Fritz Sauckel een *Generalbevollmächtigte* gevonden die wel met mathematische zekerheid in botsing moest komen met Speer. Sauckel behoorde tot de *Alte Kämpfer* van het regime. Hij was een van de weinige nazi-prominenten, die uit de arbeidende klasse was voortgekomen. In 1923 — toen hij trouwde met de dochter van een sociaal-democraat — sloot hij zich aan bij de *Partei*. Sedert 1927 leidde hij een onopvallend, maar voor de *Partei* niet onverdienstelijk bestaan als gowleider in Thüringen. Toen de oorlog uitbrak en hem in

'Reichsbauernführer' R. Walther Darré, in het Derde Rijk minister van voedselvoorziening en landbouw, tijdens een toespraak in Goslar.

Speer zal hem die beloning niet hebben gegund. Tussen de beide nazi-bonzen was het van het begin af tot een bittere strijd om de macht gekomen. Terwijl Speer probeerde het arbeidsbeleid los te weken uit de knellende band van de nazi-ideologie en -politiek, was het voor Sauckel een uitgemaakte zaak dat elk vraagstuk zich alleen door politieke maatregelen liet oplossen. Daarom was het uitgesloten dat hij zich onderwierp aan Speers centrale planning. Door met steun van Hitlers secretaris, Martin Bormann, de gowleiders (partijfunctionaris-

VOOR POLEN VERBODEN

Op 21 november 1943 schrijft gouverneur Frank een brief aan zijn partijgenoot Sauckel, waarin hij protest aantekent tegen de slechte behandeling van de Poolse arbeiders in het *Reich*. Hierdoor zou de bereidheid van de Polen om in Duitsland te gaan werken sterk verminderen. Hieronder een gedeelte van deze brief.

1. Op grond van de politieverordening van 8 maart 1940 van de Rijksminister van binnenlandse zaken alle burgerarbeiders van Poolse nationaliteit verplicht het kenteken (P) op hun kleding te dragen. Naar de ervaring leert, wordt dit door de Polen als een bijzonder vernederende bepaling beschouwd. (...)

2. Het bijwonen van een godsdienstoefening voor de Duitse bevolking, evenals het bezoeken van kerken, is de Polen verboden. Tot nu toe was het de Poolse geestelijkheid verboden godsdienstoefeningen te leiden. Door de uitgesproken religieuze instelling van de rooms-katholieke Polen is het ontbreken van iedere geestelijke verzorging van overwegende betekenis. De ouders in het Generalgouvernement zijn daardoor geneigd hun kinderen te beletten naar Duitsland te gaan. Ook de instelling van de geestelijkheid, waarvan de invloed op de bevolking zeer groot is, wordt hierdoor op beslissende wijze beïnvloed ten aanzien van de arbeidsinzet in het Reich.

3. Het bezoeken van openbare gelegenheden als de bioscoop, de schouwburg en dergelijke is de Polen verboden. In zeldzaam voorkomende gevallen wordt de industriearbeiders groepsgewijs ontspanningsmogelijkheid geboden, maar voor de in de landbouw werkende Polen bestaat niets van deze aard.

4. Door de Polen te verbieden in het Reich huwelijken te sluiten is het trouwen zeer bemoeilijkt, omdat het gelijktijdig op vakantie gaan van de partners in het vaderland vaak niet of eerst na lange tijd mogelijk is. Het feit dat de echtelijke gemeenschap door de arbeidsinzet niet kan worden toegelaten, werkt in de hand dat het verbod om met Duitse vrouwen en meisjes omgang te hebben, wordt overtreden, wat opnieuw tot strenge maatregelen heeft gevoerd. De voltrekking van de straf (terechtstelling door de strop) geschiedt meestal ten aanschouwen van alle in de omgeving werkende Polen, waardoor de gruwelpropaganda van de verzetsbeweging in het Generalgouvernement bijzonder wordt gevoeld.

5. Het tewerkstellen van Poolse vrouwen als hulp in de huishouding in Duitse gezinnen is in het Reichs-gebied niet toegestaan. Daardoor zijn Poolse vrouwen die hiervoor in aanmerking komen, aangewezen op werk in de industrie of in de landbouw. Hierdoor ontbreekt voor hen de mogelijkheid zich te bekwamen om later een eigen huishouding te kunnen opzetten.

6. De verzorging van de Polen in het Reich is over het algemeen gelijk aan die van de overige buitenlanders. Hiervan wijkt de verzorging van de Poolse arbeiders in de landbouw af. Zij krijgen een kleinere hoeveelheid brood en minder levensmiddelen vergeleken bij andere buitenlanders.

7. Nadat de vroegere, beperkte kledingbonkaart

is afgeschaft, bestaat de kledingverzorging van de Polen uitsluitend nog uit een zeer beperkte uitgifte van distributiebonnen voor werkkleding. Omdat de kleding van de Poolse arbeidende bevolking altijd armoedig is geweest en de mogelijkheid tot vervanging ervan tijdens de oorlog in het Reich zeer beperkt was en in Polen zelf nog minder mogelijk door de hier heersende noodtoestand en het textielgebrek, is er voor de Polen in het Reich een bedenkelijke kledingsituatie ontstaan.

8. Voor het aanschaffen van rookartikelen ontvangen de Polen slechts de helft van het aantal tabaksbonnen dat de buitenlandse arbeiders in het Reich verstrekt krijgen. (...)

9. Polen die in het kader van de arbeidsinzet naar het Reich zijn gevoerd en wegens geestesziekte blijvend arbeidsongeschikt worden en verpleging in een inrichting behoeven, worden niet naar hun eigen land teruggebracht. Aangenomen moet worden dat er slechts in uitzonderingsgevallen sprake zal zijn van een ernstige, blijvende geestesziekte, omdat alle Polen voor hun vertrek naar het Reich medisch zijn onderzocht op hun arbeidsgeschiktheid. In de meeste gevallen zal het hier gaan om psychisch gestoorde of geesteszieke mensen, van wie de toestand zich door de veranderde levensomstandigheden pas in het Reich zodanig heeft ontwikkeld, dat hun arbeidsgeschiktheid er belangrijk door is beïnvloed. Na terugkeer in de hun vertrouwde omgeving thuis zullen deze personen meestal weer in staat zijn zich in de landbouw nuttig te maken, al was het slechts als veehoeder.

Aan de reeds in details gemaakte opmerkingen over de betekenis van de bijzondere voorschriften voor de behandeling van de Polen en de uitwerking ervan zij hier in het algemeen nog toegevoegd dat in vele gevallen aanleiding bestaat geloof te hechten aan de berichten over talrijke sterfgevallen onder Polen, met name in de Arbeitserziehungslager, over stokslagen bij berispingen en over misplaatst harde verhoren bij de uitvoering van genoemde voorschriften door lagere organen. Deze gebeurtenissen zijn wel zeer geschikt de Polen te sterken in een opvatting over de arbeidsinzet die in eerste instantie oorzaak is van hun algemene, weerspannige houding. De buitengewoon actieve verzetsbeweging en de nog slagvaardiger bolsjewistische propaganda vinden in deze regeling van de arbeidsverhoudingen een bron van bruikbaar propagandamateriaal, die ze tot schade van de Duitse oorlogsbelangen meedogenloos gebruiken met de bedoeling de arbeiderswerving in het Generalgouvernement zo uitgebreid mogelijk te saboteren.

Uitsluitend met het oog hierop voel ik mij, onder verwijzing naar onze eerdere besprekingen, nogmaals genooddaakt op deze problematiek terug te komen en u te verzoeken in het belang van de aan u toevertrouwde, belangrijke taken een ernstig onderzoek in te stellen met als doel de gelijktrekking van de arbeidsvoorwaarden van de in het Reich tewerkgestelde Polen met de economische en rechtspositie van de andere buitenlandse arbeiders in het Reich.

Heil Hitler!

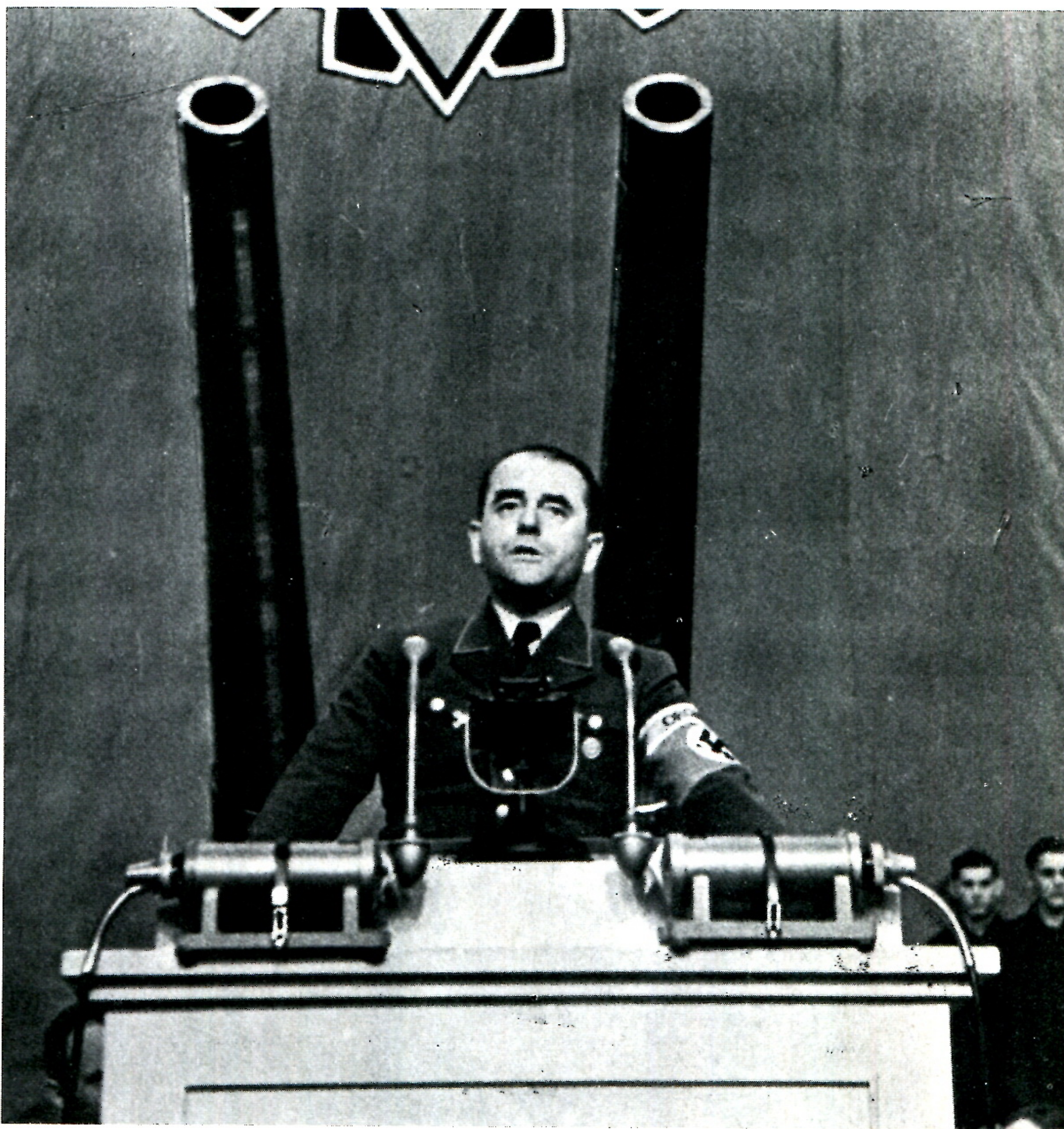
Hans Frank

sen) in de arbeidsinzet te betrekken, bouwde hij een van Speer onafhankelijke organisatie op. En terwijl Speer en Goebbels er na de nederlaag bij Stalingrad alsmaar op hamerden dat nu het Duitse volk moest omschakelen op totale oorlogvoering, vond Sauckel dat maar overdreven geklets. Voorrang aan de oorlogsindustrie, beperking van de consumptie, algehele mobilisatie van de Duitse arbeid — inclusief vrouwen — dat getuigde van gebrek aan vertrouwen in de kracht van het nationaal-socialisme en was sowieso onzin. Waar het om ging was uitbreiding van de gehele productie, niet het minst van consumptiegoederen, waardoor de *Kampfwille* van het volk werd gesterkt. En hij zou wel zorgen voor de benodigde ar-

deel van het arbeidspotentieel kwam terecht in de industriële sector en in Duitslands wapenindustrie.

Paradoxaal genoeg verkreeg de behandeling van de buitenlanders in Duitsland ook een menswaardiger aanzien, naarmate de dwangmatige recrutering op steeds meer verzet stuitte. Juist omdat Sauckel begreep dat de economie afhankelijker werd van de vreemdelingen, probeerde hij hun levensomstandigheden te verbeteren.

Toch was het programma tot mislukken gedoemd. In de eerste plaats omdat Sauckel de effectiviteit van het verzet tegen zijn maatregelen danig onderschatte, en in de tweede plaats doordat als gevolg van de opmars der gealli-

Albert Speer volgde Fritz Todt op als minister van wapenbouw en munitie. Hij vond de arbeidsinzet vooral een technische zaak.

beidskracht door het uitkammen van de bezette gebieden.

Deze 'filosofie' lag ten grondslag aan de vier Sauckel-acties, die tussen april 1942 en eind 1944 tot doel hadden goedschiks, maar vooral kwaadschiks, miljoenen buitenlandse arbeiders voor werk in Duitsland te recruterende. Het moet gezegd: aanvankelijk niet zonder succes, al verspeelden de Duitsers daarmee het laatste restje goede wil dat zij eventueel nog in bezet gebied konden ontmoeten. Zelfs Speer kwam gedeeltelijk aan zijn trekken: een steeds groter

eerden in Oost- en West-Europa zijn recrutingsgebied op den duur steeds meer ineen-schrompelde.

Zijn falen gaf zijn rivaal Speer de gelegenheid zich in juli 1944 van Sauckel te ontdoen. Maar zijn zege bracht hem bittere vruchten. De machtsstrijd tussen Speer en Sauckel liep uit — kon het anders in de vergiftigde sfeer van het nationaal-socialisme? — opeen nederlaag voor beiden. Bormann en Goebbels zorgden er wel voor dat de *partei-fremde* Speer tot de laatste dag van de oorlog toe niet de macht verkreeg die hij begeerde. En voor Sauckel eindigde de oorlog zoals hij was begonnen: hij zat — na zoveel jaren — weer op het stoeltje van gouv-ler van Thüringen.

KOPPELBAAS SAUCKEL

DRS. F. SELLESLAGH

Comité d'Histoire 2e guerre mondiale

In 1942 werd de Duitse politiek ten aanzien van de arbeidsinzet in Frankrijk, Nederland en België grondig gewijzigd. In die drie landen ging de bezetter over tot de uitbreiding of tot de invoering van de gedwongen tewerkstelling van het merendeel van de werkende bevolking. De militaire toestand in het oosten was hier niet vreemd aan. De Duitse legers waren in de harde winter van 1941/1942 in de Russische vlakten in kou en ijs vastgelopen en leden er hun eerste nederlagen. In het Rijk werden nieuwe grootscheepse offensieven met meer en nieuw materiaal voorbereid. Steeds meer Duitse arbeiders werden in het soldatenpak gestoken. Van de voorziene demobilisatie van een gedeelte der strijdkrachten kwam niets terecht. In-

De tweede 'Sauckel-Aktion' ontmoette in Frankrijk nogal wat verzet. Deze foto werd op 10 maart 1943 gemaakt op het station van Romans, waar de bevolking zich verzette tegen het vertrek van een groep arbeiders.

tegendeel: van mei 1941 tot mei 1942 werden 1.820.000 burgers door de *Wehrmacht* opgeroepen. Buitenlandse arbeiders werden in steeds grotere aantallen naar Duitsland getransporteerd om er in de fabrieken de opengevallen plaatsen in te nemen.

In januari 1942 verklaarde Goering dat de invoering van de dienstverplichting voor buitenlandse arbeiders 'dringend noodzakelijk' was. In die zin werd dan ook de arbeidsvoorziening

gereorganiseerd. Sauckel kreeg de opdracht als *Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz* de arbeiders te leveren.

Hij spaarde moeite noch tijd om die opdracht te vervullen. De 'slavendrijver', zoals hij vaak werd genoemd, reisde onverpoosd Frankrijk, Nederland en België af om in die landen een steeds groter aantal arbeiders te ronselen.

Op een mooie meidag in 1942 ontmoette Sauckel de Franse regeringsleider Laval te Parijs en gaf hem zijn misnoegen te kennen over de magere resultaten van de vrijwillige tewerkstelling van Franse arbeiders in Duitsland. Hij eiste meteen 250.000 nieuwe arbeidskrachten. Om dat cijfer te kunnen bereiken werden de aanwervingsoperaties zelfs tot de niet-bezette

zone van Frankrijk uitgebreid. De resultaten bleven echter ver beneden de verwachtingen. Hierop kreeg Laval opnieuw bezoek van Sauckel en begonnen harde onderhandelingen, die uitmondde in de fameuze *Relève*. In ruil voor 150.000 arbeiders zou Duitsland 50.000 Franse krijgsgevangenen vrijlaten. Dus in de verhouding één tegen drie; Laval had slechts één arbeider tegen één krijgsgevangene aangeboden. De *Relève*, die op 22 juni met een denderende toespraak van Laval tot de Franse natie werd ingezet, liep met een sisser af: van de 150.000 gevraagde arbeiders gingen er slechts 17.000 hun gevangen landgenoten in Duitsland aflossen.

Voor hij in januari 1943 opnieuw naar Frank-

1920, 1921 en 1922. Deze tweede *Sauckel-Aktion* werd op 31 maart 1943 afgesloten. Iets meer dan 250.000 Franse arbeiders waren op dat tijdstip naar Duitsland vertrokken.

De derde campagne, die onmiddellijk daarop werd ingezet, bereikte echter haar doel niet, omdat er in zes maanden nauwelijks 170.000 arbeiders vertrokken van de 220.000 die volgens Sauckel in mei en in juni naar het *Reich* hadden moeten gaan. Ook de vierde *Aktion*, in augustus 1943 gelanceerd, mislukte grotendeels.

Dit was echter de druppel die de emmer deed overlopen. Sauckel schreef de mislukking van zijn laatste campagne toe aan de obstructie-manoeuvres van Laval, die in niet geringe mate het openlijk verzet van de werkende bevolking

niets op. Ritter werd door verzetslieden neergeschoten en zijn opvolger, Glatzel, herstelde de oude opzet van de arbeidsinzet. De voornaamste reden van die mislukking was het akkoord dat de Franse minister van nijverheid en handel, Bichelonne, half september 1943 in Berlijn met bewapeningsminister Speer had gesloten. Volgens die overeenkomst zou de *Auftragsverlagerung* naar Franse bedrijven geïntensiveerd worden, waardoor de arbeiders, werkzaam in de *S-Betriebe* (Franse fabrieken die Duitse orders uitvoerden), de garantie kregen in Frankrijk te kunnen blijven.

Sauckel was razend over deze regeling en ging Hitler opzoeken om haar ongedaan te maken. Tijdens een vergadering in januari 1944 keurde

rijk reisde, kreeg Sauckel een telefoontje van Speer met de mededeling dat de Führer het voortaan niet meer nodig achtte bijzondere egards tegenover Frankrijk te betonen. De *Generalbevollmächtigte* begreep dat hij van Hitler *carte blanche* kreeg om zijn plannen ten opzichte van Frankrijk door te voeren. Op 11 januari maakte een overmoedige Sauckel dan ook zijn nieuwe exorbitante eis aan een onthutste Laval bekend: 250.000 arbeidskrachten vóór 15 maart 1943. De Franse regeringsleider wilde opnieuw door middel van onderhandelingen de eis afzwakken. Maar deze keer viel er niet aan tegemoetkomingen te denken. Op 17 februari werd de *Service du Travail Obligatoire* (STO) afgekondigd voor de jaarklassen

Affiches met zonnige teksten moesten het werken in Duitsland aantrekkelijk maken voor de arbeiders uit bezet West-Europa.

De werkelijkheid was heel wat minder attractief dan de propaganda deed geloven.

tegen het opeisen van werkkrachten in de hand werkten. In sommige Franse steden was het zelfs tot erge incidenten gekomen, waardoor enkele arbeiderskonvooien in de stations werden tegengehouden.

Sauckel benoemde daarop een gevolmachtigde in Frankrijk, Ritter, en installeerde een twintigtal commissies, die elk in twee of drie departementen de werving 'naar Duits model' moesten organiseren. Die reorganisatie leverde echter

de Führer echter het akkoord Speer-Bichelonne goed en eiste tevens van Sauckel vier miljoen nieuwe arbeidskrachten.

Met hernieuwde ijver begon Sauckel zijn zoveelste campagne. Op 12 januari was hij reeds te Parijs om van Frankrijk één miljoen arbeidskrachten voor Duitsland op te eisen. Zowel de Duitse instanties in Frankrijk als de Franse overheden zelf verzetten zich hardnekkig tegen deze ongelooflijk strenge vordering. Wel namen enkele maatregelen, zoals de uitbreiding van de wet op de verplichte tewerkstelling en het oproepen van een nieuwe jaarklasse, maar in de praktijk leverde dit alles bitter weinig op. Van de een miljoen arbeiders die in 1944 de grens in de richting Duitsland hadden moeten

overschrijden, vertrokken er slechts 50.000. Voor de hele bezettingsperiode had Frankrijk niettemin in totaal ruim 700.000 arbeiders aan het Derde Rijk afgestaan.

In Nederland trad een verscherping van de dwang in met de verordening van 23 maart 1942, die de verordening wijzigde van 28 februari 1941 betreffende de dienstverplichting binnen het bezette Nederlandse gebied. Voortaan kon elke bewoner van dit gebied ook in Duitsland tewerkgesteld worden. De Duitsers konden nu hun werving aanzienlijk uitbreiden. Het meest aangewezen middel hiertoe was het 'uitkammen' van de bedrijven of het aanwijzen van werkende arbeiders voor Duitsland.

Dit uitkammen begon in maart 1942 en duurde tot april 1943. Speciale commissies zorgden voor de selectie. In voormelde periode eiste Sauckel 205.000 arbeiders, die tijdens vier campagnes (*Holland-Aktion I en II, Programm-Rüstung-November 1942* en, in januari 1943, de *Stahl- und Eisen-Aktion*) moesten aangeworven worden. Bovendien zegde de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* (HSV) in Nederland, buiten die vier campagnes, nog een supplementaire 'levering' toe van 49.000 arbeiders. Het betrof dus in totaal 254.000 man, waarvan er echter uiteindelijk 163.600 in Duitsland werden tewerkgesteld.

Inmiddels was, onder de druk van de steeds slechter wordende militaire toestand, in februari 1943 de totale oorlog geproclameerd. Berlijn en meer bepaald Sauckel drongen bij Seyss-Inquart aan op het doorvoeren van de aanmeldingsplicht en op bedrijfssluitingen, waardoor meer arbeiders voor tewerkstelling in Duitsland zouden vrijkomen. De Rijkscommissaris was tegen die maatregelen gekant, omdat hij een sterke tegenwerking van bevolking en ambtenaren verwachtte. Zijn oppositie dreigde echter het vertrek van een groot aantal arbeiders te verhinderen. Begin februari 1943 kreeg Sauckel onverwachte steun van Himmler. Na een reeks aanslagen op prominente NSB'ers had de *Reichsführer SS* aan Hitler voorgesteld de 300.000 Nederlandse krijgsgevangenen opnieuw naar Duitsland te brengen en daar te werk te stellen. De Führer ging op dat voorstel in. De vraag was echter of men, om politiek-tactische redenen, met de deportatie van de krijgsgevangenen zou beginnen en daarna de jaarklassenactie zou doorvoeren, of omgekeerd. Eind april 1943 werd de knoop doorgehakt: de krijgsgevangenen zouden het eerst vertrekken.

Het Nederlandse volk ging hiertegen direct in verzet. Een stakingsbeweging breidde zich spoedig tot het hele land uit, maar werd prompt door de bezetter neergeslagen. Niet meer dan ongeveer 8000 ex-militairen gingen uiteindelijk in gevangenschap terug.

Op 6 mei 1943 werd dan een verordening afgekondigd volgens welke alle mannen van 18 tot 35 jaar zich bij een arbeidsbureau moesten melden. Elke jaarklasse zou 10.000 man moeten opleveren. Per maand zouden 30.000 man naar Duitsland moeten vertrekken. In feite werden van mei tot half september 1943 slechts vijf lichtingen opgeroepen. Ongeveer 50.000 personen werden naar Duitsland gestuurd, terwijl het totale contingent toch op 170.000 was vastgesteld. Het mislukken van die actie kan in een aanzienlijke mate worden toege-

schreven aan het zeer grote aantal vrijstellingen en aan de omstandigheid dat veel arbeiders het onderduiken verkozen boven arbeid in Duitsland.

Midden augustus 1943 was Sauckel alweer in Nederland met een nieuw pakket eisen. Hij verlangde dat vóór het einde van het jaar 150.000 arbeiders naar Duitsland zouden vertrekken. De vraag was nu hoe men dit plan zou uitvoeren. Ondanks alle voorgaande negatieve ervaringen opteerde men opnieuw voor een registratie van de werkende bevolking, terwijl de jacht op de onderduikers zou worden voortgezet. Het bedrijfsleven zou nu als grondslag voor de nieuwe registratie dienen. Elke bedrijfsleider moest aan het arbeidsbureau een drie-

delige kaart vragen, waarop hij alle gegevens betreffende de voor de arbeidsinzet vrij te stellen personen moest vermelden. Dit *Zurückstellungsverfahren* werd echter een fiasco. Zo is het te verklaren dat aan het einde van het jaar slechts 11.000 arbeiders naar Duitsland waren vertrokken.

Begin december was Sauckel met nieuwe buitensporige eisen komen aandraven. Niet minder dan 250.000 arbeiders zouden in 1944 moeten worden geleverd, dus gemiddeld 21.000 per maand. In februari 1944 bracht hij echter dit aantal terug tot 5000 man per maand, maar noch in januari noch in februari werd dat aantal bereikt. Indien niet forser zou worden opgetreden, dreigde de uitzending naar Duitsland

Nationale Oproep.

Aan het Nederlandsche Volk!

De Duitschers doen een nieuwe aanval op onze mannen, heviger en omvangrijker dan de vorige: DE OPROEP VAN DE 18- TOT 35-JARIGEN VOOR DE DUITSCHE „ARBEITSEINSATZ“.

Het doel is voor ieder duidelijk:

Nederland berooven van zijn mannelijke krachten, eer het TE LAAT is

Daartegenover kennen wij maar één parool: Alle Duitse organisatie verwarren en vertragen door LIJDELIJK VERZET, DOOR GEEN GEVOLG TE GEVEN AAN DEN OPROEP.

Ich aanmelden voor arbeid in Duitschland beteekent zich in dienst stellen van den vijand, beteekent op het meest critieke moment den weerstand en aanvalskracht van het Nederlandsche volk helpen breken, beteekent VERRAAD van de Nederlandsche Zaak. Daarmee is ieders houding bepaald.

LAAT U NIET INTIMIDEEREN door welk dreigement ook. Gebrek aan distributie-bescheiden in Nederland is beter dan voedsellooze koolsoep in Duitschland.

LAAT U NIET INPALMEN door verleidelijke, maar bedriegelijke Duitse voorspiegelingen, die speculeeren op Uw egoïsme.

Laat niet Uw eigen belang zwaarder wegen dan het algemeene nationale belang. LAAT DEN DUITSCHERS NIET GELUKKEN, wat hun tot-nog-toe bij herhaling mislukte: de organisatie van de wegvoering der Nederlandsche mannen op groote schaal.

Uw NEGATIEVE houding tegenover Duitschland is POSITIEF tegenover Nederland.

Negeer iederen oproep van Duitschen kant! Vraag geen „ausweis“ en voorzoover dit (helaas!) reeds is gebeurd, MELDT U IN GEEN GEVAL, met of zonder ausweis, op de arbeidsbureaux.

D á t brengt de DUITSCHE ORGANISATIE IN DE WAR, voorkomt ook UW wegzending.

Wie, die nog niet onder deze bepalingen valt, HELPT DAAD- ERKELIJK door geldelijken steun, met bonnen of levensmiddelen, met verschaffen van onderdak, waar dat noodig is. Dat is UW NATIONALE PLICHT, ook al brengt dat voor U zelf nadeel en gevaar.

Volgt niet den Duitschen-, maar dezen Nationalen Oproep!

Volk van Nederland!

Wij zijn in oorlog. Geen oorlog zonder offers. Wij vechten voor onze vrijheid, op leven en dood. Weest dan bereid tot Uw persoonlijk offer. Weest eensgezind, kloekmoedig, onverzettelijk!! STA PAL!

WEIGERT UNANIEM IEDEREN OPROEP VAN DEN VIJAND!

De eindstrijd nadert - dan staat iedere WEERBARE MAN IN NEDERLAND OP ZIJN POST.

Boven: Franse arbeiders verzamelen zich gepakt en gezakt op het Parijse Gare du Nord voor het vertrek naar Duitsland. Toen de Fransen zich in onvoldoende mate vrijwillig aanmeldde, kwam in overleg met Vichy de 'Service du Travail Obligatoire' tot stand.

Links: tussen maart 1942 en april 1943 werd Nederland 'uitgekamd' op arbeidskrachten die in aanmerking kwamen om in Duitsland te gaan werken. In dit pamflet wordt opgeroepen tot lijdelijk verzet tegen de actie.

Rechts: vertrek van Nederlandse arbeiders naar Duitsland. Plaats en datum van de foto zijn onbekend. In de laatste oorlogsjaren werden Sauckels eisen in steeds geringere mate ingewilligd, onder meer door het toenemend aantal arbeiders dat onderdook.

tot stilstand te komen. In maart ontwierp de HSV dan ook een reeks nieuwe maatregelen (onder andere het uitkammen van overheids-personeel, de tewerkstelling van vrouwen) en poneerde daarbij dat de oprichting van een speciaal politiekorps voorwaarde voor de uitvoering was, maar ook van dit programma kwam weinig terecht. Dat Sauckel de gevraagde contingenten niet kreeg was wellicht te wijten aan het feit dat de *Wehrmacht* in een steeds toenemende mate arbeiders voor versterkingswerken in Nederland zelf opeiste en dat de bevolking, vooral na de invasie in Normandië, steeds meer van een geallieerde overwinning overtuigd geraakte en aan de opeising trachtte te ontkomen door onder te duiken. Dit laatste kon ondanks de oprichting in april 1944 van een *Arbeitskontrolldienst* niet worden verhinderd.

Na de opmars der geallieerden uit Normandië naar Noord-Frankrijk zou het verzet van de bevolking toenemen. Bij hun pogingen te redden wat er te redden viel, zouden de Duitsers nog hard toeslaan. Dit bleek duidelijk tijdens de *razzia's* in de herfst van 1944, die tot doel hadden buiten de medewerking van de arbeidsbureaus om de aangehouden mannen aan de versterkingen tewerk te stellen.

In België werd de periode van de gedwongen tewerkstelling op 6 maart 1942 ingezet met de afkondiging van een verordening, waardoor de Belgische werkende arbeiders verplicht konden worden tot 'het verrichten van werken van bijzonder belang' binnen het ambtsgebied van de militaire goeverneur. Tevens stipuleerde deze verordening dat voortaan de toestemming van

het Arbeidsambt nodig was om van betrekking te veranderen, terwijl de bedrijven verplicht konden worden hun arbeiders of een deel van hen naar andere ondernemingen over te hevelen.

De reactie op die verordening was bijzonder scherp. België was de massale deportaties van arbeiders tijdens de Eerste Wereldoorlog nog niet vergeten. Dit verklaart waarom er, volgens de Duitsers, een *wahre Angstpsychose* onder de bevolking ontstond. De secretarissen-generaal vroegen om opheldering en kregen van de bezetter de 'geruststellende' verklaring te horen dat de verordening geenszins de gedwongen tewerkstelling van Belgische arbeiders in Duitsland betekende, maar vooral gericht was tegen

de mannen van 18 tot 50 jaar en voor de vrouwen van 31 tot 35 jaar. Het vinnige protest van de hoogste civiele en kerkelijke overheden bracht de Duitsers ertoe bakzeil te halen. Na lange palavers stemden ze tenslotte in met het afschaffen van de gedwongen tewerkstelling van Belgische vrouwen in Duitsland. Net zoals in Nederland was in België het 'uitkammen' van de bedrijven het basisprocédé voor de aanwerving. Van oktober 1942 tot 6 maart 1943 werden 80.000 personen opgeroepen, daarvan verschenen er 67.000 op de *Werbestellen* en uiteindelijk vertrokken 48.000 naar Duitsland.

De tweede fase van de dwang in België begon op 6 september 1943 met de afkondiging van de jaarklassenactie. Nadat de bezetter zich tot

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

de 'asociale elementen' onder hen, die zich volledig aan 'de strijd van Europa tegen het bolsjewisme' onttrokken.

In de volgende maanden werd nog een reeks verordeningen gepubliceerd, die er alle op gericht waren de arbeidsinzet volledig op het spoor te zetten van een algemene dwang. Na een decreet betreffende de bedrijfssluiting volgden het verbod op de opening van nieuwe bedrijven, het verplichte zondagswerk in de mijnen, de uitsluiting van 'werkbekwame behoeftigen' van sociale steunuitkeringen enzovoort.

Al deze maatregelen liepen uit op de verordening van 6 oktober 1942, die de dienstverplichting nu ook tot Duitsland uitbreidde; voor

nog toe had beperkt tot individuele oproepen binnen bepaalde jaarklassen, zette hij nu alles op de dienstverplichting 'en bloc' van bepaalde jaarklassen. Zo werden in september 1943 de jaarklassen 1920, 1921 en in maart 1944 de klassen 1922, 1923 en 1924 opgeroepen. Beide campagnes werden echter een mislukking, niet het minst omdat de verschillende *Rüstungskommandos* de arbeiders van de bedrijven die ze controleerden, in groten getale van dienstverplichting hadden vrijgesteld. Van de 300.000 dienstplichtigen van de jaarklassen 1920—1924 vertrokken er nauwelijks 10.000 arbeiders werkelijk naar Duitsland. In totaal leverde België, voor de hele bezettingsperiode, ongeveer 250.000 arbeiders aan Duitsland.

DE ARBEIDSINZET
IN OOST-EUROPA

SLAVEN UIT OOST-EUROPA

DRS. R. L. SCHUURSMA

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Op 2 oktober 1940 verklaarde Hitler tegenover enkele medewerkers dat het *Generalgouvernement* in Polen geen eigen economisch bestaan hoefde op te bouwen. De Polen moesten zich in leven houden door zich als het ware zelf te exporteren. Het *Generalgouvernement* was een woonoord voor arbeiders, die per seizoen zouden worden aangetrokken voor dom werk in het *Reich*. Het *Generalgouvernement* was een uitleencentrale voor ongeschoolde werkkrachten, die Duitsland ook na de oorlog vooral in de landbouw in groten getale nodig zou hebben. Duidelijker dan tevoren zette de Führer met deze woorden de bakens uit voor de Duitse politiek inzake het deel van Polen dat niet was ingelijfd bij het eigenlijke Duitse rijk, maar als een

Een kamp met Russische krijgsgevangenen in de omgeving van Fischbach. Eind 1941 werd ook deze categorie ingeschakeld bij de 'Arbeitseinsatz'. De behandeling van deze mensen was echter zo slecht, dat ze voor het Duitse economische leven van weinig nut waren — voor zover ze Duitsland al haalden.

soort kolonie deel uitmaakte van *Gross-Deutschland*. Duidelijker dan tevoren wist nu *Generalgouverneur* Hans Frank waaraan hij zich te houden had: het hem toevertrouwde land moest tot het uiterste worden uitgebuit, desnoods ten koste van de orde en rust, waaraan hij als stadhouder in de eerste plaats behoefte had.

De Duitse landbouw maakte vóór de oorlog al op grote schaal gebruik van Poolse seizoenarbeiders. In het voorjaar van 1939 rekende het *Reichsarbeitsministerium* bijvoorbeeld op de werving van 90.000 van deze werkkrachten, en toen zij als gevolg van de toenemende spanning tussen Duitsland en Polen niet verschenen, moesten ijlings Italianen en Tsjechen worden aangeworven om de leemte te vullen. In de oogsttijd bleek er echter toch nog een flink tekort te zijn aan gastarbeiders, maar nu bracht de snelle veldtocht in Polen de oplossing: drie dagen na de Duitse grensoverschrijding (1 september 1939) kwamen de eerste wervingsbureaus in actie. Op 15 september fungeerden al bijna dertig arbeidsbureaus in verscheidene

Poolse steden. Enkele weken later werkten 110.000 Poolse gastarbeiders in het *Reich*, terwijl nog eens bijna 300.000 Poolse krijgsgevangenen ingeschakeld werden bij het binnenhalen van de oogst in 1940.

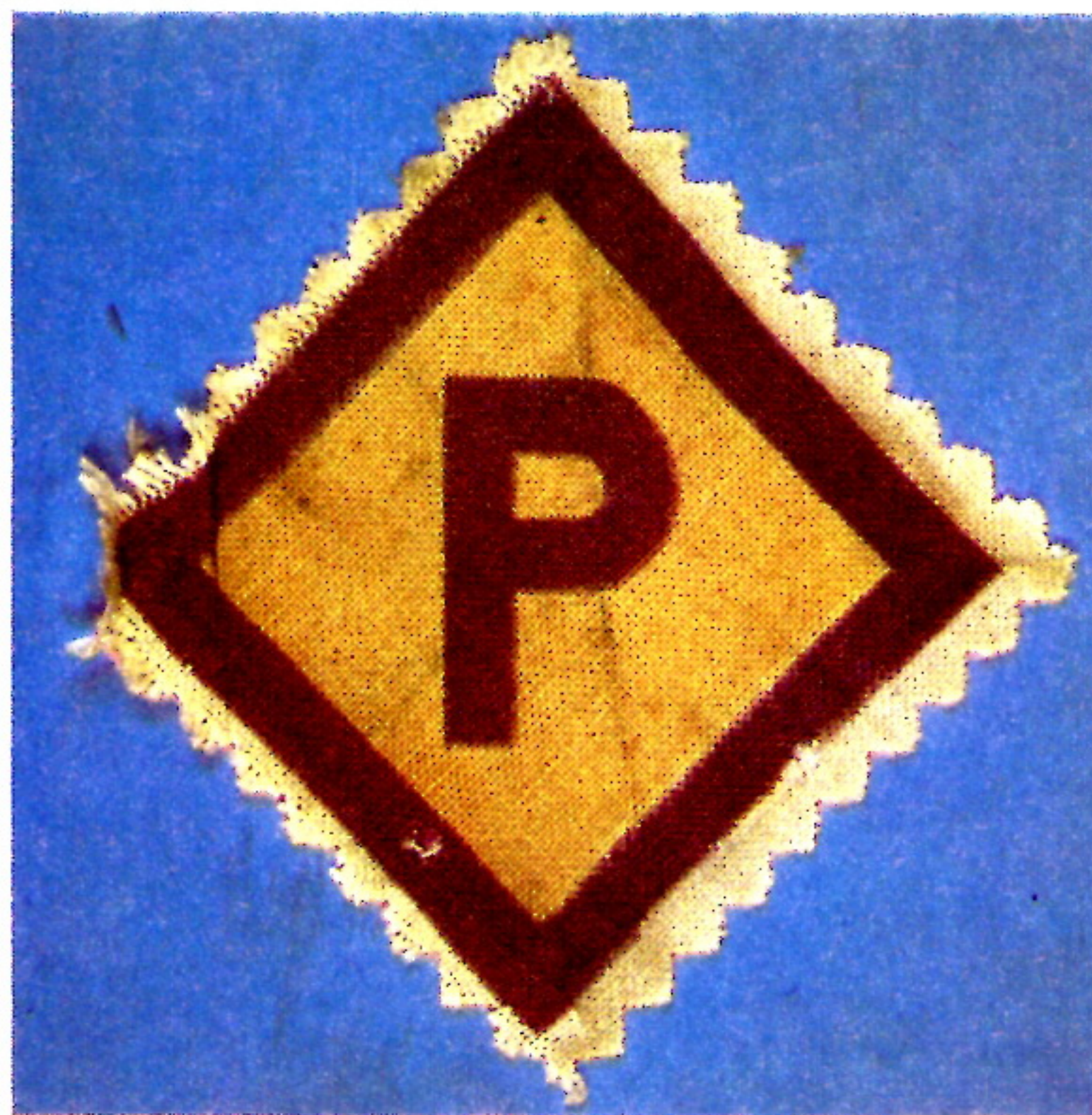
In het begin van 1940 werd een verrekend programma opgesteld voor het werven van Poolse arbeiders: in dat jaar zouden in totaal 1.000.000 werkkrachten uit het *Generalgouvernement* naar Duitsland moeten komen, waarvan 75% ten bate van de landbouw en de rest voor de mijnen en de industrie. De werving moest zo mogelijk op basis van vrijwilligheid gebeuren. Frank probeerde haastig de aandacht af te leiden naar de door het *Reich* geannexeerde delen van Polen, de zogenaamde *eingegliederte Ostgebiete*, waar de seizoenarbeiders vroeger steeds vandaan waren gekomen, maar waar men inmiddels diezelfde lieden en de overige bewoners tot zijn ongenoegen op grote schaal afschoof naar zijn gebied om hen te vervangen door *Volksdeutsche*, die uit allerlei landen waren bijeengegaard. Berlijn voelde echter niets voor een combinatie van *Aussiedlungs- und Arbeitseinsatzpolitik*, omdat het daardoor zou worden opgescheept met complete en dus deels improductieve families, en nu moest hij proberen uit die ongewenste import en zijn oorspronkelijke onderdanen het vereiste contingent te produceren. Het resultaat bleef ver beneden de verwachtingen, al gaven duizenden Polen de voorkeur aan werk in Duitsland boven het ondergaan van de ellende in het door de nazi-bonzen op allerlei manieren geteisterde *Generalgouvernement*.

Al in de eerste maanden van 1940 kwam Frank tot de overtuiging dat er weinig anders opzat dan met *absoluten Zwang* de benodigde aantallen te bereiken. De chef van de SS en de politie in zijn gebied, Friedrich Krüger, stelde in april voor dan maar grote hoeveelheden Polen *zwangsweise aus den Wohnungen herauszuholen, antreten, sichten und dann einfach abtransportieren zu lassen*. De rigoureuze eisen uit Berlijn werkten de hardhandige SS-methoden zo in de hand, dat al spoedig van vrijwillige werving vrijwel niets meer terecht kwam en alleen met de ergste terreur uitgevoerde rooftochten tot resultaat leidden. Toch nog een mager resultaat, want in 1940 bracht men het niet verder dan ruim 300.000 personen, terwijl in 1941 het getal van 200.000 niet werd overschreden. Het was eenvoudig niet mogelijk de theorie van Berlijn toe te passen op de praktijk van de Polen die zich op allerlei wijzen in groten getale aan de recrutering wisten te onttrekken.

Frank tekende intussen geregeld protest aan, zij het niet zozeer uit menselijke overwegingen, maar eerder vanuit zijn angst voor ordeverstoringen en met het oog op de economische toestand in het *Generalgouvernement*. Hitler weigerde echter ten enenmale af te stappen van de eertijds vastgestelde uitbuitingspolitiek. Meer effect hadden de protesten van de *Wehrmacht*, die vooral belang had bij Poolse werkkrachten ter plaatse en in verband met de voorbereiding en uitvoering van de inval in de Sowjetunie niets voelde voor het lamleggen van het toch al tot een minimum gereduceerde bestaan in het onmiddellijke achterland. De SS, die Hitlers politiek van harte ondersteunde, won echter steeds meer aan invloed, hetgeen haar ook nog de kans gaf buiten alle plannen

om joodse, maar ook andere werkkrachten in concentratiekampen te brengen voor slavenarbeid ten bate van haar groeiende economische macht.

De veldtocht tegen de Sowjetunie, die op 22 juni 1941 begon, opende een nieuw hoofdstuk in de trieste geschiedenis van de *Arbeitseinsatz*. Met een zekere aarzeling nam men in Berlijn overigens de beslissing Russische werkkrachten naar Duitsland over te brengen. Een van de overwegingen daarbij was de gedachte dat de sowjetburgers zo grondig van het marxisme zouden zijn doordrongen, dat men voor infectie van de Duitse bevolking moest vrezen; maar zo dringend was de vraag naar meer arbeiders voor de oorlogsindustrie, dat

De werkkrachten uit Oost-Europa waren van hun lotgenoten uit de westelijke landen te onderscheiden door een speciaal teken dat ze op hun kleding droegen. Voor de Polen was dat een 'P'; voor de Russen de letters 'OST' (van 'Ostarbeiter'). Later werden de draagtekens vervangen door armbanden.

Hitler begin juli toestemde in het gebruik van een klein aantal Russische krijgsgevangenen. Enkele maanden later was de verandering van standpunt compleet en begon Goering in samenwerking met allerlei instanties te zorgen voor een uitgebreide inschakeling van Russische werkkrachten, zowel in het *Reich* als in de Sowjetunie zelf.

Ook de krijgsgevangenen kwamen nu op grote schaal voor de *Arbeitseinsatz* in aanmerking, maar er werd zo slecht met deze categorie *Untermenschen* omgesprongen, dat er in februari 1942 maar 1.100.000 krijgsgevangenen van de 3.900.000 over waren, terwijl daarvan maar 400.000 in Duitsland tewerk waren gesteld. De meeste gevangenen die daarheen werden getransporteerd, kwamen volkomen uitgeput en op sterven na dood aan. Uit een zakelijk oogpunt gezien — menselijke overwegingen speelden geen rol — was dit een ongelofelijk grote verspilling van arbeidskracht en het is dan ook geen wonder dat juist het *Arbeitsministerium* tegen de gang van zaken een klemmend protest liet horen.

Ongeveer tegelijk met het op gang komen van de werving onder de Russische burgerbevolking werd Fritz Sauckel met de *Arbeitseinsatz* belast. De vier grote acties die hij in de resterende oorlogsjaren ondernam, betekenden voor Polen en de bezette Russische gebieden geweldige aderlatingen. De eerste actie, gevoerd in het voorjaar van 1942, bracht iets meer op dan het gestelde getal, namelijk ruim 1.600.000 waarvan de Sowjetunie veruit het grootste deel leverde. De tweede actie, die in de tweede helft van 1942 plaatsvond, liep eveneens zeer gunstig, althans voor Sauckel: het vereiste aantal van 1.000.000 Russen werd ruim overtroffen. De derde actie — 1943 — bracht echter minder op dan de gestelde aantallen, terwijl het resultaat van de vierde actie, gevoerd in 1944, ver achter bleef bij de eisen. De Duitse terugtocht doorkruiste de slavenjacht. Het beschikbare quantum *Untermenschen* liep danig terug.

Bij de jacht op werkkrachten in de Sowjetunie speelden de voortdurende conflicten tussen de bestuursinstanties in de bezette gebieden, evenals in het *Generalgouvernement*, een funeste rol. Het *Ostministerium* maakte zich zorgen over het leeghalen van 'zijn' land en de toenemende vijandigheid van de Russische bevolking. Het werd in die bezorgdheid gesterkt, doordat de sowjetpropaganda een goed gebruik maakte van de ellende die de *Arbeitseinsatz* veroorzaakte. Vooral een krachtige nota van Molotow aan de geallieerden en de neutrale staten van april 1942 bracht *Ostminister* Alfred Rosenberg en de zijnen danig aan het schrikken. Daartegenover stelde de *Reichskommissar* in de Oekraïne, Erich Koch, er een eer in naar goed nazistisch gebruik zo radicaal en hard mogelijk aan de slavenjacht mee te werken. Voor hem was het dan ook een hard gelag dat Sauckel, als gevolg van een onverwachte uiting van Hitler, in september 1942 opeens richtlijnen gaf die dwars tegen zijn diepgewortelde inzichten ingingen: voortaan moesten zo veel mogelijk Oekraïense arbeiders 'gegermaniseerd' worden! Dat zou een welwillende behandeling van deze 'Aziatische negers' inhouden, waaraan Koch niet kon meewerken. De *Wehrmacht* wenste van haar kant orde in het achterland en wilde niet dat haar werkkrachten naar het *Reich* werden gesleept, terwijl de SS op de bekende wijze alles deed om de jacht op *Untermenschen* te vervolmaken. Tevergeefs probeerde Sauckel bijvoorbeeld in maart 1943 de SS ertoe te brengen gevangen partizanen voor zijn actie af te staan. In werkelijkheid eindigden zij aan de galg of in het concentratiekamp, waardoor na de joden ook deze mensen werden af-

gesneden van 'nuttig' gebruik ten bate van de Duitse eindoverwinning.

Nog op een andere wijze werkten de Duitsers zichzelf bij de *Arbeitseinsatz* tegen. Terwijl arbeiders in Polen en de Sowjetunie langzamerhand voornamelijk bijeengehaald werden door het uitkammen van stadswijken en het deporteren van volledige dorpen, en dat alles met de meest onmenselijke terreur, groeide het aantal lieden dat zich aan de *Einsatz* onttrok door in het verzet te gaan. Rosenberg deed Sauckel het verwijt dat hij door zijn mensonwaardige jachtpartijen het Russische partizanenleger danig versterkte. Het is onmogelijk op dit punt met stellige cijfers te komen. Sauckel verweerde zich door te zeggen dat het aantal partizanen in

zo mogelijk nog meer voor de Russische arbeiders, de *Ostarbeiter*, die vanaf 1942 naar het *Reich* werden gezonden. De behuizing bestond doorgaans uit primitieve barakken achter prikkeldraad. Van voldoende voedsel en kleding was geen sprake. De gezondheidszorg liet in allerlei opzichten te wensen over. Het loon was karig en werd nog gedeeltelijk 'wegbelast', terwijl de geldelijke opbrengst van het onmenselijk harde werken zelden naar huis kon worden overgemaakt. Voor het minste vergriep de SS de zwaarste straffen uit, terwijl de afstand tot de Duitse bevolking onoverbrugbaar bleef. Om de discriminatie extra nadruk te geven kregen bijvoorbeeld de Russen *Ostabzeichen* op hun kleding, waardoor zij ook op dat punt

alleen maar schadelijk kon werken. Het was echter vooral Goebbels, die kort na Stalin grad de betere behandeling van de arbeiders uit het oosten, tegen het domme drijven van sommige partijinstanties en de SS in, wist door te zetten. Dit betekende bepaald niet dat deze werkkrachten opeens volledig werden gelijkgesteld met arbeiders uit het westen, laat staan met hun Duitse confraters. In het begin van 1944 werd bijvoorbeeld wel het *Ostabzeichen* afgeschaft, maar hiervoor in de plaats kwamen even discriminerende armbanden, die de verschillende nationaliteiten binnen de Sowjetunie aanduidden. Toen de Duitsers zich aan het einde van dat jaar opeens realiseerden dat generaal Wlassow met zijn Russische divisies een be-

Russische krijgsgevangenen worden gedwongen zoveel mogelijk nog bruikbaar graan te verzamelen op akkers die door het rode leger bij zijn terugtocht in brand zijn gestoken en door de Duitsers haastig zijn geblust.

Ullstein

de Oekraïne betrekkelijk gering bleef, terwijl zijn acties juist daar — door Koch, buiten Rosenberg om — zo intensief werden gevoerd. Dat er echter verband was tussen deze vorm van Duitse terreur en de partizanen, valt niet te ontkennen en ook het verzet in Polen ontleende er een belangrijk stuk van zijn kracht aan.

Bij dat toenemende verzet speelden de binnensijpelende berichten over de slechte verzorging van de arbeiders niet de kleinste rol. De Poolse werkkrachten die nog in 1939 naar Duitsland waren gegaan, werden in het begin redelijk behandeld, maar al spoedig kreeg de *Untermensch*-propaganda voor hen en degenen die na hen kwamen, een ellendige betekenis. Dit gold

duidelijk te onderscheiden waren van hun veel beter behandelde collega's uit de westelijke bezette gebieden.

Terwijl Fritz Sauckel de recrutering van arbeiders in Polen en de Sowjetunie in 1942 tot een systematische jacht maakte, begreep hij dat hun behandeling in het *Reich* sterk moest worden verbeterd. Deze merkwaardig ambivalente politiek had tot gevolg dat de invloed van de radicale *Untermensch*-ideeën afnam en het principe van 'alles voor niets' werd vervangen door een iets minder hatelijk 'veel voor weinig'. Daarbij ging ook de slechte gang van de oorlog een rol spelen. De Duitse industrie vroeg steeds meer mankracht, produktieve mankracht, waarbij discriminatie van grote groepen arbeiders

langrijke bijdrage kon leveren aan de vertwijfelde strijd tegen het opdringende rode leger, kregen deze armbanden een 'positieve' betekenis: de *Ostarbeiter* als bondgenoten in de worsteling voor een verenigd Europa. Van afschaffing kwam het echter niet, al was het alleen maar omdat de *Reichsfrauenführung* bevreesd was voor 'omgang' van Duitse mannen met Russische arbeidsters, die niet direct als zodanig herkenbaar waren. Maar ook afgezien daarvan bleef het leven van de *Ostarbeiter* en hun Poolse collega's een doorlopende nachtmerrie van zwaar werk en gebrek aan alles wat dergelijk werk enigszins draaglijk zou moeten maken.

Wonderlijk genoeg deed de produktiviteit van de werkkrachten uit Polen en de Sowjetunie veel minder onder voor die van de Duitse arbeiders dan men op grond van hun behandeling en achtergrond zou verwachten. Een uitgebreid onderzoek dat in het voorjaar van 1944 werd voltooid, liet zien dat de betreffende vrouwen over het geheel genomen 90 tot 100% van de geldende Duitse normen vervulden, terwijl hun mannelijke collega's 60 tot 80% haalden. In vergelijking daarmee kwamen Italianen, Nederlanders, Denen en lieden uit de Balkan gemiddeld niet verder dan 50 à 70%. We moeten daarbij in aanmerking nemen dat de Duitse arbeiders gewend waren aan een hoog ontwikkeld industrieel klimaat, geen taalbarrière kenden en werkten in dienst van hun eigen land, dat voortdurend een beroep deed op hun patriottische gevoelens. Even wonderlijk is het dat de miljoenen werkkrachten uit het oosten zelfs tijdens de ineenstorting van het Derde Rijk over het algemeen rustig bleven, terwijl zij alle reden hadden grondig wraak te nemen op hun tijdelijke werkgevers, die hun zo'n ellendig lot hadden bezorgd.

Wat begon als een vrijwillige werving van Polen in september 1939, groeide uit tot een onmenselijke slavenjacht in het *Generalgouvernement* en de bezette gebieden verder oostwaarts. Van duizenden hulpkrachten op de boerderijen kwam het tot miljoenen arbeiders in de landbouw, de mijnen en de industrie. Hun onder afschuwelijke omstandigheden afgedwongen prestaties waren van het grootste belang voor de produktie van de Duitse industrie tijdens de Tweede Wereldoorlog.

DE DUITSE INDUSTRIE
EN DE BUITENLANDSE ARBEID

HEREN EN KNECHTEN

DRS. G. J. MEIJER

Ullstein

Het is opvallend dat vooral de agrarische sector gedurende de eerste jaren van de oorlog verhoudingsgewijs het meest profiteerde van de in Duitsland tewerkgestelde buitenlandse arbeidskrachten. In 1942 kwam hierin echter een duidelijke ommekeer. Toen trok de industrie de meeste van deze arbeiders aan. Het percentage buitenlandse arbeiders in de gehele industriële sector steeg van 14 in 1942 tot 29 in 1944. Tegenover deze toeneming met meer dan 100% steeg in de landbouw het aantal buitenlanders slechts met ongeveer 20%.

Op welke wijze kregen de Duitse ondernemers nu de beschikking over deze buitenlandse arbeidskrachten? Vooropgesteld moet worden dat het initiatief hiertoe praktisch altijd uitging

Goering tijdens een bezoek aan de naar hem genoemde Hermann Goering-Werke in Salzgitter, die over een eigen wervingsbureau beschikten.

van de ondernemers zelf. De gewone gang van zaken was dat zij een aanvraag indienden bij een plaatselijk arbeidsbureau. Dit bureau beoordeelde dan of de aanvraag voldoende urgent was en of loon en andere arbeidsvoorwaarden in overeenstemming waren met de geldende voorschriften. Als er geen bezwaar was, ging het verzoek voor de uiteindelijke beslissing naar het ministerie van arbeid, tenzij het slechts een klein aantal arbeiders betrof, hetgeen in de landbouw vaak het geval was. Meestal kreeg de ondernemer dan na enige tijd de gevraagde

arbeiders, hoewel lange wachttijden geen uitzondering waren.

Voor de grote concerns bestond er aanvankelijk ook nog de mogelijkheid om, met het voorbijgaan van de arbeidsbureaus, direct contact op te nemen met het leger over de tewerkstelling van krijgsgevangenen. Toen dit in 1942 verboden werd, vonden de grote ondernemers, zoals de I. G. Farben, een uitweg door directe onderhandelingen met de SS over de inschakeling van gevangenen uit de concentratiekampen. Een aantal grote bedrijven had daarnaast nog eigen bureaus in het buitenland gevestigd voor het ronselen van arbeiders. Zo beschikten de Hermann Goering-Werke, Krupp en de Stahl-Union over kantoren in Parijs.

Het gevolg van een en ander was dat juist de zeer grote en invloedrijke ondernemingen relatief de meeste buitenlandse arbeiders konden aantrekken.

De aankomst en plaatsing van de arbeiders stelde de ondernemers weer voor nieuwe problemen. Niet zelden verkeerden de arbeiders, vooral die uit het oosten afkomstig waren, in zo'n slechte lichamelijke conditie, dat productieve tewerkstelling nauwelijks mogelijk was. Ook de geschooldheid was dikwijls niet in overeenstemming met de vereisten. Zo bleek bijvoorbeeld dat er van de vijftig aan een metaalbedrijf toegewezen Italiaanse arbeiders ongeveer een derde deel nog nooit één voet in een fabriek had gezet. Er was zelfs een aantal

zaamheden en de 'leren door doen'-methode. Het *Institut für Arbeitspsychologie und Arbeitspädagogik* ontwierp trainingsprogramma's voor Duitsers die in het bedrijf belast waren met de leiding van en het toezicht op de buitenlanders. Het instituut drong bij haar opleiding aan op een meer humane en paternalistische houding in plaats van de harde en op het racisme geïnspireerde.

Een andere oplossing voor het probleem van de grote aantallen ongeschoolde arbeiders was het bedrijf door verregaande interne reorganisatie aan te passen aan de ongeschoolden. Veel Duitse bedrijven, vooral in de metaalindustrie, waren namelijk niet hoog gespecialiseerd. Dit bracht aan de ene kant met zich mee dat men

tegen een dergelijke ingrijpende reorganisatie. Ze vreesden dat dit de toekomstige omschakeling op de productie voor de vredeseconomie ernstig zou bemoeilijken.

Met dit alles was de scala van mogelijkheden om de productie op te voeren nog niet uitgeput. Naarmate de toestand ernstiger werd, bedachten men meer middelen om de productie te stimuleren. In dit verband kwamen er loonsverhogingen tot stand, waarvan vooral de arbeiders uit het oosten, die aanvankelijk een aanzienlijk lager loon ontvingen dan hun collega's uit het westen, profiteerden. Sedert 1943 konden zeer goede arbeiders ook beloond worden met de *Deutsche Bronzene Verdienstmedaille*. In de loop van 1944 begonnen Duitse ondernemingen

Gevangenen uit de concentratiekampen werden in de loop van de oorlog gedwongen tot slavenarbeid in de Duitse oorlogsindustrie.

de voedselrantsoenen te verhogen op basis van de arbeidsproductiviteit. Ook de verzachting van discriminerende maatregelen werd als stimulans voor de productie aangegrepen.

Toch lag over het algemeen de produktiviteit van de buitenlanders beneden die van de Duitsers. Voor Nederlanders en Denen lag de produktiviteit zelfs 30 tot 50% beneden die van de Duitsers.

Ondanks al deze positieve pogingen tot produktieverhoging bleven bedreiging, dwang en straf toch de hoofdzaak en dat zijn nu eenmaal slechte arbeidsvitaminen. Mishandeling en zware straffen waren meer regel dan dat een directeur werd gearresteerd, omdat hij voor zijn arbeiders extra-voedsel op de zwarte markt had gekocht. Bedrijfspolitie was voortdurend bedacht op sabotage en sabotage was een rekbaar begrip. Het laten vallen van een stuk gereedschap kon men al gauw tot sabotage rekenen, omdat het bij de val was beschadigd; evenzo gold dat voor kleine produktiefouten.

Deze sfeer van dwang en terreur in de onderneming bemoeilijkte naast vele andere oorzaken de stijging van de produktiviteit. Toenemende onverschilligheid voor het werk en stijgend ziekteverzuim waren de veel voorkomende klachten van de werkgevers. In 1942 bedroeg het ziekteverzuim al twaalf procent, het dubbele van dat der Duitsers, en dit ondanks de zware straffen op simulatie. Als redenen voor dit verzuim noemden de arbeidsbureaus de slechte behandeling door de bedrijfsleiding en het niet nakomen van allerlei schone beloften.

Het is duidelijk dat zeer veel ondernemers ernstig te kort geschoten zijn in hun sociale taak, zo zij dit nog als taak zagen. Voor velen van hen — en dat geldt wellicht het sterkst voor de grootindustriëlen — mag men dit laatste wel ernstig in twijfel trekken. Zij hadden zich immers in verregaande mate gecompromitteerd met het nazi-regime, dat het land in een noodlottige oorlog had gestort. Het is misschien waar dat de grootindustriëlen zich niet met hart en ziel aan dit regime hadden overgeleverd, maar dat zij zich hiervan vol afkeer afwendden, kan men ook weer niet zeggen. Zij zagen het als hun taak winst te maken en het bedrijf draaiend te houden. Het was nu eenmaal zo, aldus hun redenering, dat daarbij gebruik moest worden gemaakt van weinig menswaardige methoden. Hoogst betreurenswaardig, *'aber was soll man sonst machen?'*

winkelbedienden bij, dat geen enkele technische ervaring had. Het gevolg van deze veel voorkomende gang van zaken was dat de bedrijven zelf overgingen tot het testen en scholen van de buitenlanders om op deze wijze de plaatsing te vergemakkelijken. Deze ontwikkeling werd belangrijker, naarmate er meer en meer ongeschoolde arbeiders kwamen.

In de agrarische sector geschiedde de selectie van de arbeiders op een veel primitievere wijze, die zelfs doet denken aan een slavenmarkt. Een in München verschijnende krant beschreef eind 1942 hoe de verdeling van de arbeiders plaats vond op een arbeidsbureau in Beieren. Zo juist uit het oosten aangekomen arbeidskrachten werden achter een hekwerk opgesteld, rechts de vrouwen en meisjes, links de reeds in groepen verdeelde mannen en jongens. De plaatselijke boerenleider liep voor het hek langs, taxeerde en deed zijn keuze. Pas in 1944, na een actie om door minder vernederende omstandigheden voor de arbeiders de productie op te voeren, kwam hierin verandering.

De scholing van de arbeiders werd eveneens aangepakt. Een groot aantal bedrijven stelde trainingsprogramma's op, daarbij geholpen door het Duitse Arbeidsfront en het ministerie van Speer. Het ging hierbij in hoofdzaak om de demonstratie van de te verrichten werk-

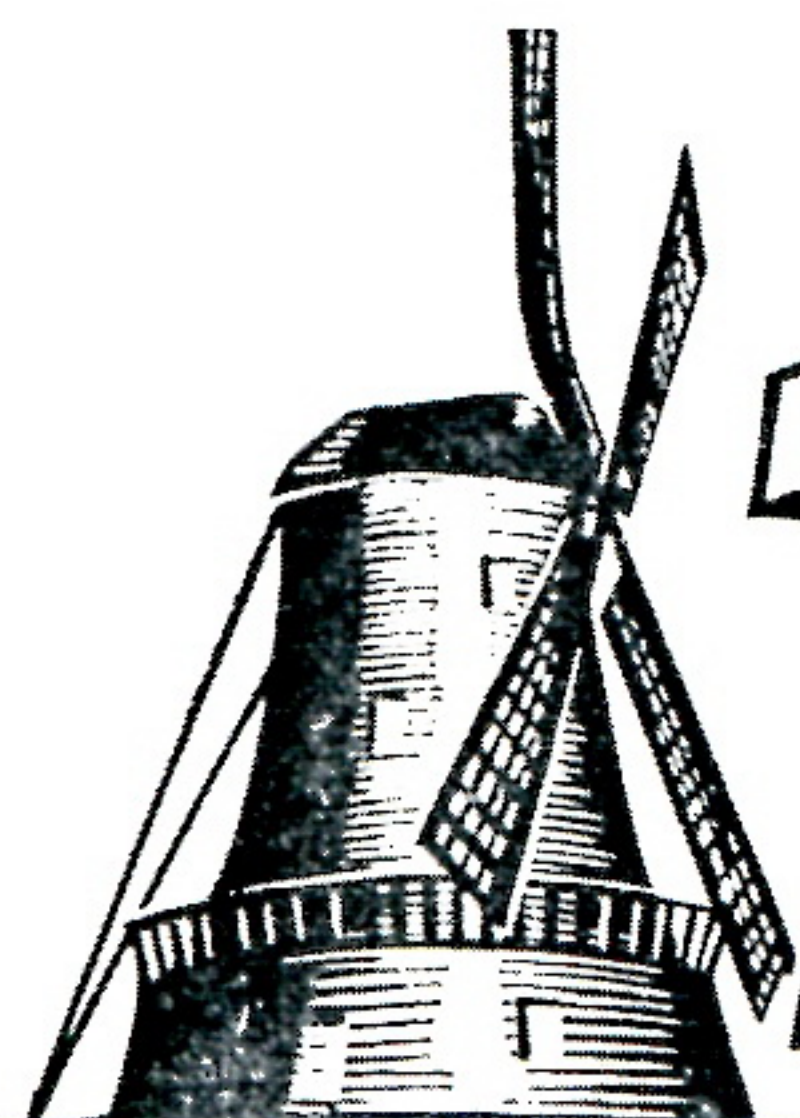
van het aanwezige machinepark een veelzijdig gebruik kon maken, maar aan de andere kant stelde het zeer hoge eisen aan de geschooldheid der arbeiders. In de gegeven omstandigheden leidde dit echter al spoedig tot moeilijkheden. Daarom werden, vooral sedert Speer leiding gaf aan de oorlogseconomie, de ondernemers aangemoedigd tot verregaande specialisatie, waardoor technieken als de lopende band mogelijk zouden worden. Dit zou de inschakeling van de ongeschoolde arbeiders natuurlijk aanzienlijk vergemakkelijken. In ondernemingen waarin eenvoudige deelwerkzaamheden konden worden verricht, zoals in de vliegtuigindustrie, waar de assemblagelijngang had gevonden, waren soms wel 90% van de aan de lijn werkzame arbeiders buitenlanders. Om de ondernemers bij de reorganisatie en de plaatsing van de buitenlanders te helpen, kreeg elk bedrijf met meer dan driehonderd arbeiders een *Betriebsarbeitseinsatz-Ingenieur* toegewezen. Deze moest de personeels- en efficiëntieproblemen in het bedrijf bestuderen en op grond van de resultaten van zijn onderzoek veranderingen in het personeelsbeleid, technische opzet en organisatie voorstellen en zo nodig doorzetten, zelfs tegen de wil van de ondernemer. Het kwam namelijk nog wel eens voor dat de ondernemers bezwaar maakten

Ullstein

ALLEDAG IN DUITSLAND

DRS. J. M. W. BINNEVELD

Prijs 15 Pf.

Van Honk

WEEKBLAD VOOR DE NEDERLANDSCHE WERKERS IN DUITSCHLAND

Abonnementen op „VAN HONK“
worden aangenomen op alle post-
kantoren in het Duitse Rijk
en in Nederland

3de Jaargang

9 April 1943

Nr. 14

Redactie en administratie:

Berlin-Charlottenburg 2, Knesebeckstr. 28 - Tel. 919091

Hoofdredacteur A. M. D. v. d. Berg

Abonnementsprijs per 3 maanden
1.95 RM. + 18 pfennig port bij
verzending per post
LOSSE NUMMERS 15 PFENNIG

EEN ZWARTE BLADZIJDE

Misdragingen in een vreemd land

Psychologisch onderzoek van Amerikaanse zijde, verricht onder de tijdens de oorlog in Duitsland tewerkgestelde buitenlandse arbeiders, bracht aan het licht dat het gedrag van deze arbeiders op verschillende punten afweek van het gedrag van normale volwassenen. Dit afwijkende gedrag uitte zich in een algemene onverschilligheid ten aanzien van bijna alles, in het loslaten van hygiënische standaarden, bijvoorbeeld het zich dagelijks wassen en scheren, en in een primitief, kinderlijk taalgebruik. Een en ander is waarschijnlijk wel te verklaren uit de uitzonderlijke omstandigheden waarin veel buitenlandse arbeiders verkeerden op het gebied van werk, huisvesting, voedselvoorziening, gezondheidszorg en vrijetijdsbesteding; omstandigheden, die tot gevolg hadden dat deze mensen geïsoleerd van de hen omringende maatschappij kwamen te staan.

De meeste arbeiders kregen in Duitsland werk te verrichten waarvoor zij in hun land van herkomst niet of onvoldoende waren opgeleid. Toch werden er van Duitse zijde wel pogingen gedaan om de arbeidstaak zo veel mogelijk aan te passen aan de specifieke bekwaamheden van de arbeiders. In 1942 werd daartoe een speciaal instituut in het leven geroepen: het *Zehlendorf Institut* voor industriële psychologie en industriële training. Deze instelling ontwierp

Het weekblad 'Van Honk' propageerde voor de Nederlandse arbeiders in Duitsland een vrijetijdsbesteding die goedkoop was en voor de nazi's ongevaarlijk. Op den duur werd het blad door de lezers steeds meer geboycot.

speciale tests, die ter beschikking werden gesteld van de verschillende ondernemingen. Vooral bij de grote ondernemingen hebben veel arbeiders op grond van goede testuitslagen redelijke banen weten te verkrijgen. In sommige bedrijven werd zelfs geklaagd door ongeschoolde Duitse arbeiders, omdat deze zich bij de buitenlandse arbeiders achtergesteld voelden. Deze behandeling viel echter slechts een klein gedeelte van de buitenlandse arbeiders ten deel. Voor het grootste deel gold dat zij voor hen onbekend werk moesten verrichten.

Op het gebied van huisvesting, voedselvoorziening, gezondheidszorg en dergelijke speelden van Duitse zijde verschillende soorten overwegingen een rol. In de eerste plaats waren er overwegingen van racistische aard; deze pleitten ervoor om Germaanse of aan het Germaanse ras verwante arbeiders een voorkeursbehandeling te geven. Daarnaast waren er redenen van zuiver economische aard die hier tegenin gingen. Uitgangspunt bij de huisvesting was dat de buitenlandse arbeiders slechts tijde-

lijk in het Rijk tewerk zouden worden gesteld. De voorzieningen op dit terrein droegen dan ook een provisorisch karakter. In het begin van de oorlog vond legering plaats in particuliere logementen, in leegstaande fabriekshallen en in scholen. Pas tegen het einde van 1942 werd begonnen met de aanleg van kampen, waarin de arbeiders in barakken werden ondergebracht. Drie typen barakken werden door de Duitse overheid ontworpen: type A voor de huisvesting van achttien civiele arbeiders, type B geschikt om het dubbele aantal Russische krijgsgevangenen in te herbergen, en type C bestemd voor twaalf vrouwelijke arbeiders. Het beste meubilair werd ter beschikking gesteld van de vrouwelijke arbeiders, het slechtste werd aan de Russische krijgsgevangenen toebedeeld. Voor de huisvesting moesten de arbeiders betalen aan hun werkgevers, die met de zorg voor de huisvesting waren belast. Om tot een zo rendabel mogelijke exploitatie van de barakken te komen, ging men ertoe over steeds meer arbeiders per barak onder te brengen. Dat dit de leefbaarheid in deze barakken niet ten goede kwam, spreekt voor zichzelf. Gezien het grote aantal kampen — een Duitse krant schatte in oktober 1943 het aantal op 22.000 — valt er moeilijk te generaliseren over de feitelijke levensomstandigheden in deze kampen.

KULTUUR-BEHANDELING

De 'Arbeitserziehungslager' waren ingesteld om de naar de opvatting van de Gestapo 'disziplinlose' arbeiders op te voeden; vervolgens dienden deze arbeiders dan weer zo spoedig mogelijk aan de fabrieken te worden afgeleverd. De 'Erziehungshaft' moest daarom niet langdurig, maar wel van grote gestrengheid zijn. Er waren kampen waar een verblijf van meer dan drie maanden vaak een noodlottig einde had. Een van de meest beruchte kampen was Essen-Mülheim. De gevangenen bestonden grotendeels uit Nederlanders, Fransen, Belgen, Grieken en soms ook wel wat Duitsers. A. W. van D. verklaarde na de oorlog over dit 'Lager', dat hij uit eigen ervaring had leren kennen:

'Deze gevangenen, meestal vijfhonderd tot zeshonderd stuks, werden in drie barakken ondergebracht. Op iedere 'kamer' — stal is een betere uitdrukking hiervoor — werden zo'n twintig tot vierentwintig man ondergebracht. De slaappleaatsen bestonden uit bedden — twee verdiepingen — met spiraalveren. Daarbij kreeg men één deken — die stijf stond van de luizen. Dat er geen matras of iets dergelijks op de bedden lag,

was er de oorzaak van dat men voortdurend met de schouderbladen, met de ellebogen, de heupen en de knieën door de spiralen lag, wat zoveel pijn veroorzaakte dat men er nooit van slapen kon. Eens in de twee, drie dagen sliep men van uitputting, ondanks alle ellende die men elke keer opnieuw moest doorstaan.

Wassen. Dit kon men zich alleen zaterdags. Als het de tijd ervoor was, moest men zich in de barak uitkleden. Op 't fluitsignaal van de 'Hauptwachtmeister' werd de barakdeur opengegooid, dan werden wij met knuppelslagen en met schoppen naar de douche gedreven. Als men daar twee minuten — meestal nog minder — onder gestaan had, kwam de knuppel er weer aan te pas en werden wij weer naar de barakken gedreven. Dat van reinheid zo geen sprake kon zijn, is makkelijk te begrijpen.

Over de geneeskundige behandeling kunnen wij kort zijn. Deze was minimaal. Van een wondbehandeling was alleen bij de grootste uitzondering sprake. Bij een geval van totale verettering der beide armen kreeg de patiënt van de 'Sanitäter' iedere drie of vier dagen een nieuw verband. Dat was de gehele behandeling. De ziekenzaal was precies zo ingericht, dat de bedden geen verdie-

ping er boven op hadden, en er een kachel in de kamer stond. Te eten kregen de patiënten hetzelfde als de andere gevangenen. Dat wil zeggen: 's morgens twee sneden brood met zwarte koffie, 's middags een kleine halve liter watersoep waar — als men geluk had — een paar ongeschilde aardappelen in dreven en 's avonds weer twee sneden brood met zwarte koffie. De meest voorkomende ziekte was — in 't Duits — 'Ruhr'. Werd er een op 't werk ziek, dan nam men hem op en legde hem ergens aan de kant, waar hij niet in de weg lei. Of 't nu regende of sneeuwde, werd niet naar gekeken. De zieke mocht pas worden meegenomen als de werktijd om was. In 't 'Lager' werd hij weer op de grond gelegd — modder of geen modder. Was er appel gehouden en eten uitgedeeld, dan konden z'n kamergenoten hem mee naar de kamer nemen. Het gevolg van deze 'Kultuur-behandeling' was, dat de patiënt de volgende dag gestorven was. Deze totaal vermagerde lijken werden met paren ingekist en dan weggehaald, zonder dat de kampgenoten wisten waar ze naar toe werden gebracht.

(Uit: 'De Arbeidsinzet', door B. A. Sijes — Den Haag 1966)

Bekend is wel dat in de kampen van de Krupp-fabrieken de situatie erg slecht was. Hier woonden soms tweemaal zoveel mensen per barak als de gezondheidsmaatstaven toelieten. Bekend is ook dat de arbeiders uit Oosteuropese landen er meestal slechter aan toe waren dan hun lotgenoten uit Westeuropese landen.

Tot 1942 werd een scherp onderscheid gemaakt tussen arbeiders uit West- en Oost-Europa. Economische overwegingen leidden daarna tot een enigszins minder mensonwaardige behandeling van de laatst genoemde categorie. Voor de arbeiders uit het Westen werd een standaarddieet opgesteld. Het wekelijkse rantsoen omvatte: 450 gram vlees, 225 gram vet, 2800 gram brood, 5250 gram aardappelen. De Germaanse vleespotten waren nu eenmaal geen Egyptische. Aanvullende rantsoenen waren beschikbaar voor mensen met bijzonder zwaar werk. Arbeiders uit Oost-Europa kregen kleinere hoeveelheden toebedeeld. Rekening werd gehouden met de voedingsgewoonten van de verschillende nationaliteiten. Zo kregen de Italianen minder brood, maar meer macaroni. De arbeiders werden aangemoedigd om zelf voedsel te verbouwen in de onmiddellijke omgeving van hun kamp. Zaden en tuingereedschap werden daartoe soms ter beschikking gesteld. Meestal werd de oogst echter grotendeels gestolen, waardoor de animo om op deze wijze zelf iets aan de voedselvoorziening te doen, snel afnam. Veel van het beschikbare voedsel verdween tijdens de bereiding in de verschillende kampkeukens. Deze diefstal had tot gevolg dat de werkelijk verstrekte rantsoenen zelfs veel kleiner waren dan die waarop men recht had.

Ook voedselpakketten die van thuis werden verstuurd, werden zelden door de arbeiders ontvangen. Behalve de fysieke gevolgen zijn hier ook de psychologische gevolgen van belang. Het wantrouwen en het gevoel van machteloosheid ten aanzien van de omgeving werden er-

door versterkt. Veel Russische arbeiders, die het slechtst af waren, probeerden door bedelen een aanvulling op hun rantsoen te krijgen. In de Duitse kranten werd hier echter fel tegen gewaarschuwd. In de zomer van 1944 werd begonnen met een nieuwe voedselvoorzieningspolitiek. Deze kwam in het kort hierop neer dat meer voedsel ter beschikking werd gesteld van arbeiders met een hogere produktiviteit. Buitenlandse arbeiders werden verondersteld voldoende kleding van thuis bij zich te hebben. Verder was het mogelijk om kleding te huren bij het bedrijf waar men werkte. Deze kleding moest bij de beëindiging van het dienstverband worden ingeleverd. Ondanks deze regeling was er in de praktijk een nijpend tekort aan kleding en vooral aan schoeisel. Het verkrijgbare schoeisel was vaak van zo slechte kwaliteit, dat veel arbeiders er de voorkeur aan gaven barvoets naar hun werk te gaan.

Uitgezonderd Russen, Polen en joden, vielen de buitenlandse werknemers onder de Duitse sociale voorzieningen. Zelden ontvingen zij echter de ondersteuning waarop zij recht hadden. Ook de kans op een juiste medische behandeling was gering. Meestal werden arbeiders die ziek waren of een bedrijfsongeval hadden gehad, op primitieve wijze in het kamp zelf behandeld. Doktoren waren onvoldoende aanwezig. Ernstig zieke of invalide arbeiders werden naar huis getransporteerd, zodat zij verder ten laste kwamen van hun eigen omgeving.

De nazi's besteedden weinig aandacht aan de vrijetijdsactiviteiten van de buitenlandse arbeiders, tenzij er op een of andere manier ideologisch voordeel mee te behalen was. Dit was het geval met de tijdschriften die ten behoeve van de verschillende nationaliteiten werden uitgegeven. Voor de Nederlandse arbeiders verscheen in dit kader het tijdschrift 'Van Honk'. In dit blad werden allerlei tips gegeven over hoe de arbeiders zich op een goedkope en voor de nazi's ongevaarlijke wijze konden ont-

spannen. Zo werd in 'Van Honk' beschreven hoe men zelf een stel 'zwartepietkaarten' kon maken. Als zwartepiet stelde het blad voor: 'Stalin met de een of andere bolsjewistische schone'. Contacten met de bevolking stelde de Duitse overheid niet op prijs. Regelmatig werden Duitse vrouwen en soldaten gewaarschuwd voor de in de steden ontstane 'buitenlandse arbeiderscafés'.

Er waren talloze barrières die een belemmering vormden voor contact tussen buitenlandse arbeiders en de Duitse bevolking. Men kan denken aan de geïsoleerde woonsituatie van de arbeiders in aparte kampen, aan de zeer lange werktijden, waardoor de animo om 's avonds nog uit te gaan vaak gering was, en aan de gevoelens van vijandschap jegens elkaar, omdat men immers behoorde tot verschillende naties die met elkaar in oorlog waren. Ondanks deze serieuze belemmeringen ontstonden toch allerlei contacten, met name seksuele tussen de leden van de beide groeperingen. De mannen waren immers voor een belangrijk deel uit de Duitse samenleving verdwenen. Dit vergemakkelijkte uiteraard het tot stand komen van allerlei verhoudingen tussen Duitse vrouwen en buitenlandse arbeiders.

Tot slot moet een tweetal factoren worden genoemd die ertoe bijdroegen dat een groot deel van de buitenlandse arbeiders onder voortdurende angst leefde. In de eerste plaats waren er de geallieerde bombardementen. Daarnaast was er de voortdurende angst dat men in strafkampen — de Duitsers spraken van 'opvoedingskampen' — geplaatst zou worden.

Al deze kenmerken van de woon- en werksituatie droegen ertoe bij dat de arbeiders van hun omgeving vervreemdden. Dit leidde tot de boven beschreven apathische levenshouding en tot het terugvallen op primitief gedrag. Dit verklaart wellicht ten dele het geringe aantal belangrijke pogingen om de Duitse oorlogsindustrie te saboteren.